

О. Я. ЛИСЕНКО

СОЦІОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ  
ІВАНА ФРАНКА

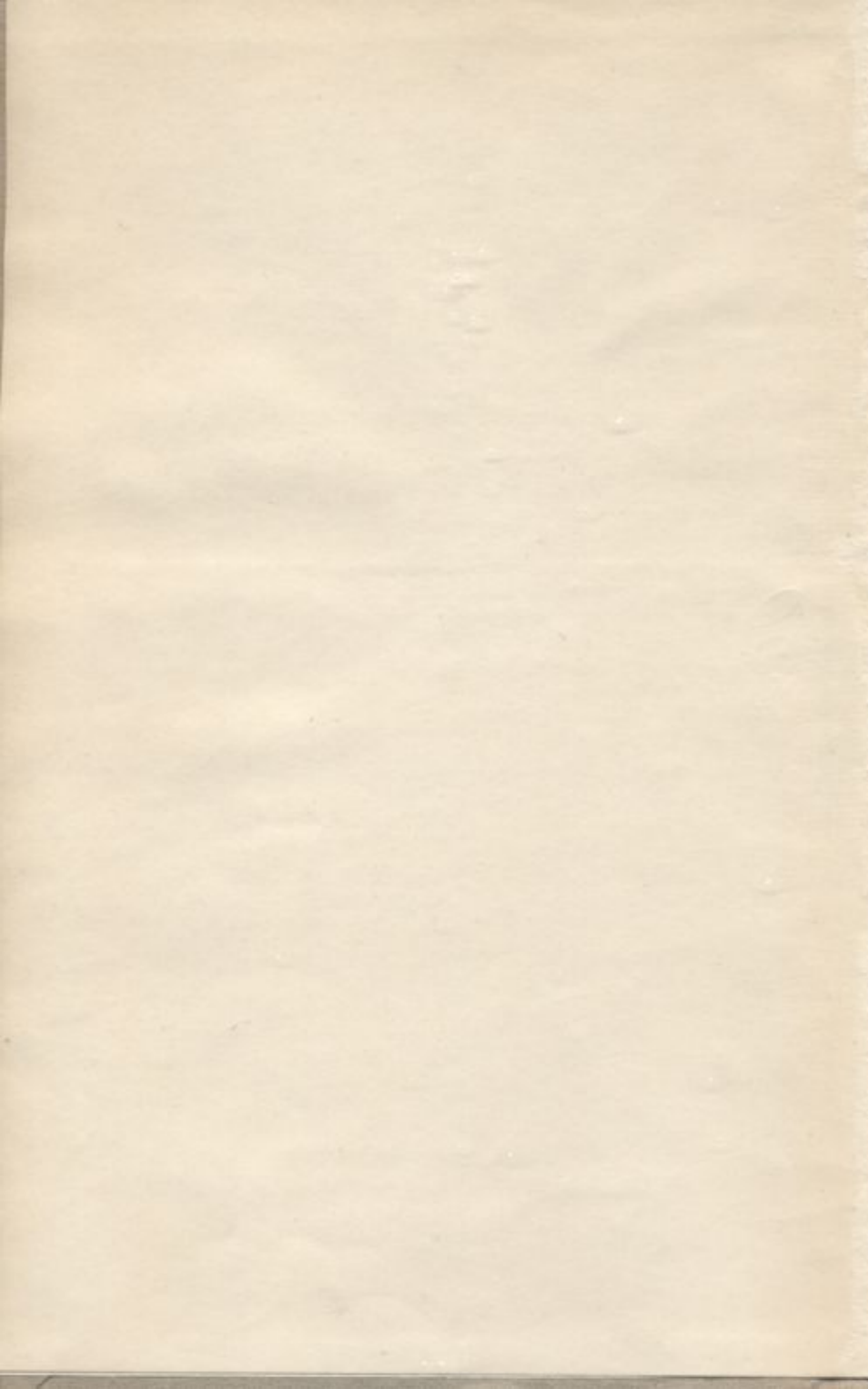
-4257-  
-650-

ВИДАВНИЦТВО  
НАУКОВО-ДУМКОВЕ  
КИЇВ-1968

~~1,007~~ 650 -

~~7521~~

- 650 -





АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР  
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

О. Я. ЛИСЕНКО

СОЦІОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ  
ІВАНА ФРАНКА

- 1974 -  
- 4936 -  
- 1.257 -

УРСР

Кушківський районний відділ  
народної освіти  
Кушківського району  
Львівської області  
ЗАШКІВ  
СЕРЕДНЯ ШКОЛА

№ 1257 - 195 р.  
с. ЗАШКІВ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК  
УКРАЇНСЬКОЇ РСР  
КИЇВ - 1958

КАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
НАУКОВИЙ ВІСНИК

ОГОНЬ

Відповідальний редактор  
кандидат філософських наук *В. Ю. Євдокименко*

1971

ВІСНИК  
1971

1.257-650-7521

## ВСТУП

Дослідження світогляду видатних діячів української національної культури, письменників і мислителів кінця XIX і початку XX ст., має надзвичайно велике значення для правильного розуміння історії суспільно-політичної і філософської думки українського народу, гострої ідейної боротьби двох напрямів в українській культурі — передового, революційно-демократичного, і реакційного, буржуазно-націоналістичного. Ця боротьба особливо посилюється в кінці XIX ст., в період дальшого поглиблення класових суперечностей капіталістичного суспільства.

Тісний зв'язок філософських, соціологічних, суспільно-політичних поглядів представників революційно-демократичного напрямку на Україні з народно-визвольним рухом загальновідомий. Полум'яний патріотизм і інтернаціоналізм, гуманізм революційних демократів, їх ненависть до гнобителів, своїх і чужих, і в наш час служать важливою справою ідейного виховання трудящих — будівників комуністичного суспільства.

Великий український письменник, мислитель і громадський діяч Іван Якович Франко займає одне з провідних місць в славній плеяді видатних революційних демократів України останньої чверті XIX — початку XX ст. Його багатогранна і надзвичайно плідна діяльність на ниві української культури завжди привертала пильну увагу дослідників.

Навколо оцінки творчості і діяльності Франка ведась гостра ідейна боротьба ще за життя письменника.

Українські буржуазні націоналісти Грушевський, Єфремов, Дорошенко, Лозинський, Євшан та ін. намагались

вихолостити з творчості Франка революційний зміст; вони заперечували ту істину, що Франко був видатним революційно-демократичним мислителем, принижували його роль в розвитку української і світової культури. Один із стовпів українського націоналізму М. Грушевський доводив, що життя народу цікавило Франка лише з етнографічного боку. Соціальні типи поміщиків і селян, робітників нафтових промислів і капіталістів-визискувачів, що їх створив Франко, Грушевський, не помічаючи боротьби цих соціальних верств, трактував лише як «побутові» образи<sup>1</sup>. Така «оцінка» творчості І. Франка була характерною і для інших буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів.

Буржуазно-націоналістичні критики, слекулюючи на окремих слабих місцях у творчості Франка, на його помилках, абсолютизували їх, видавали за квінт-есенцію його світогляду. Єфремов, Мочульський, Зеров і ін. вигадали легенду про якусь «духовну драму» Франка, роздвоєність його психіки, що нібито зумовило і «роздвоєність» творчості письменника.

Безперечно, що психологізм у творчості І. Франка — одна з сильних її сторін. Однак це значне досягнення критичного реалізму великого українського письменника оголошувалось буржуазними літературознавцями ухилом до біологізму. Так, наприклад, у своїй книжці з гучною назвою «Співець боротьби і контрастів» (1903 р.) С. Єфремов намагався зобразити Франка закінченим соціал-дарвіністом. Він писав, що для творчості І. Франка нібито характерне зображення боротьби людини з людиною, сильних з слабими, боротьби, з якої виходять переможцями ті, кого «природа наділила при звичаєнням до зверхніх умов громадського ладу і цим забезпечила поле боротьби за ними»<sup>2</sup>. Насправді ж зображення боротьби людини з людиною як біологічних одиниць зовсім не було властиве творчості І. Франка. Видатний письменник-реаліст ніколи не відривав людини від соціального середовища, від тих умов, в яких вона існувала. Далі, даючи загальну оцінку провідним мотивам у творчості Франка, буржуазний націоналіст Єфремов писав: «В особистому житті кожної

<sup>1</sup> Див. М. Грушевський, Новини нашої літератури, Літературно-науковий вісник (далі — ЛНВ), 1898, т. II, стор. 177.

<sup>2</sup> С. Єфремов, Співець боротьби і контрастів, К., 1903, стор. 122—123.



людини, як і в житті громадському, Франко шукає насамперед моментів боротьби — боротьби внутрішньої, боротьби людини з собою, з власною природою»<sup>1</sup>. Це твердження Єфремова також викликає рішуче заперечення. Провідним мотивом творчості І. Франка є не шукання «боротьби людини з собою, з власною природою» (хоч такі шукання і мали місце, наприклад, в поемі «Кайн»), а правдиве зображення життя народу, розкриття соціальних контрастів в суспільстві. Про цю особливість творчості І. Франка говорив в свій час і М. М. Коцюбинський.

Старанно «попрацювали» над перекрученням світогляду Франка і інші буржуазно-націоналістичні літературознавці та критики (Г. Цеглинський, С. Русова, О. Луцький). В 1904 р. С. Русова неправильно коментувала слова поета з відомого вірша «Не люди наші вороги»:

Не в людях зло, а в путах тих,  
Котрі незримими вузлами  
Скрутили сильних і слабих  
З їх мукою і їх ділами.

«Розв'язати ті пута,— писала вона, — можна тільки збільшенням свідомості і любов'ю. Учителем такої свідомої любові і є Франко...»<sup>2</sup>. Отже, Франко з волі націоналістичних фальсифікаторів зображується проповідником «вселюдської любові». Але ж всім відома палка ненависть письменника до визискувачів. Хоч в його окремих творах і звучали інколи помилкові нотки «вселюдського гуманізму», та все ж головним було глибоке розуміння необхідності рішучої боротьби народу проти експлуататорів.

З діаметрально протилежних позицій оцінювали творчість великого українського письменника і мислителя українські революційні демократи, сучасники Франка. Досить пригадати блискучий за формою і глибокий за змістом реферат М. Коцюбинського «Іван Франко», оцінку Л. Українки, яка називала Франка своїм «добрим учителем», повагу і глибоку вдячність до нього П. Грабовського за дружню підтримку, а також оцінку В. Стефаником письменника як «стовпа, велита української літератури».

М. Коцюбинський називав І. Франка «одним з найкращих українських письменників». Наводячи в рефераті

<sup>1</sup> С. Єфремов, Співець боротьби і контрастів, стор. 163.

<sup>2</sup> «Діло», 1904, № 136.

про Франка текст вірша поета «Сідоглавому», Коцюбинський рішуче спростував вигадки українських буржуазних націоналістів про байдужість Франка до долі свого народу, переконливо показав основну тенденцію у творчості І. Франка: боротьбу письменника-революціонера за визволення трудящих від експлуатації. «У нього, — говорив Коцюбинський, — нема шовінізму: люди діляться на два табори: на кривдників, проти яких він гострить як меч своє слово, і покривджених, яким він оддає своє серце»<sup>1</sup>.

Відомий український письменник-демократ В. Стефаник також відзначав непримиренність Франка до ідеології українського націоналізму. «Франко, — писав він, — наш найкращий провідник, наш учитель, ясне сонце на українському небі, і ми його не можемо забути, як [це зробили] національні демократи...»<sup>2</sup>.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Радянська влада гідно оцінила революційну творчість Франка. Окремі його оповідання видавались Агітпропом Червоної Армії. В 1926 р., у зв'язку з 10-ою річницею з дня смерті письменника, ЦК КП(б)У схвалив тези, в яких І. Франко був названий «робітничо-селянським письменником».

Незважаючи на це, творчість великого українського письменника і далі часто спотворювалась, перекручувалась, особливо «дослідниками» буржуазно-націоналістичної орієнтації. Прикладом такого спотворення є статті Заклинського, Євшана, Кияниці та ін., опубліковані в збірнику «Іван Франко» (1926 р.). Злісним наклепом на Франка, на його революційну діяльність була книжка К. Осипи і А. Березинського «Суспільно-політичні погляди І. Франка» (1932 р.). Дослідження світогляду письменника ведеться у цих збірниках з буржуазно-націоналістичних позицій. Замовчується благотворний вплив передової російської літератури на творчість письменника, його зв'язок з революційно-визвольним рухом Росії, боротьба за зміцнення дружби українського і російського народів.

Щоб мати деяке уявлення про характер фальсифікації світогляду І. Франка, слід хоч би коротко спинитись на ос-

<sup>1</sup> М. Коцюбинський, Твори в трьох томах, т. III, Держлітвидав, К., 1956, стор. 39.

<sup>2</sup> В. Стефаник, Публіцистика, Держлітвидав, К., 1953, стор. 53. Національні демократи — партія української національної буржуазії, створена в 1899 р. Організатором партії був М. Грушевський.

новних положеннях книжки К. Осипи і А. Березинського, тим більше, що і в наш час деякі дослідники повторюють помилкові твердження цих авторів. Провідна думка книжки така: Франко до 1881 р. — марксист, який під тиском дрібнобуржуазної стихії еволюціонував до буржуазно-демократичної ідеології. «...Франко,— пишуть автори,— злиняв, підпав під вплив буржуазної свідомості, під вплив ідеологів європейської буржуазії...»<sup>1</sup>.

Свої «положення» про ставлення Франка до соціалізму автори доповнюють таким голосливим твердженням: «Він (тобто Франко.— *О. Л.*) пропагує інтелігентсько-буржуазний соціалізм, опертий на етиці»<sup>2</sup>.

Чого тільки не приписують Франкові К. Осип і А. Березинський! В теорії пізнання він — «кантіанець і агностик», в соціології — проповідник «теорії панування розумової аристократії», в політиці — «реформіст, що скотився на позиції буржуазії» і т. д. і т. п. Чим, як не наклепом на революційного письменника і мислителя, є, наприклад, таке твердження авторів: «Буржуазні українські вчені тільки тоді визнали Франка як вченого і допустили в свої організації, коли він здав свої колишні соціалістичні позиції, відмовився від матеріалізму в соціології і перейнявся буржуазно-націоналістичною ідеологією»<sup>3</sup>. Цей наклеп не варто навіть спростовувати. Адже всім відомо (і це доведено радянськими дослідниками), що ім'я Франка стало близьким і дорогим для трудящих саме тому, що він стояв на твердих революційно-демократичних позиціях і вів нещадну боротьбу з буржуазно-націоналістичною ідеологією. Визнанням далеко за межами України вченим, з яким змушені були рахуватися навіть його вороги, Франко став завдяки своєму генію і титанічній праці.

Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною дало можливість по-новому висвітлити багато важливих моментів у політичній і творчій біографії Франка. В результаті широкої публікації раніше невідомих архівних матеріалів вивчення творчої спадщини письменника значно просунулося. Особливо багато досліджень про Франка опубліковано після Великої Вітчизняної війни. До

<sup>1</sup> К. Осип і А. Березинський, Суспільно-політичні погляди І. Франка, Х., 1932, стор. 45.

<sup>2</sup> Там же, стор. 153.

<sup>3</sup> Там же, стор. 142.



праць, що висвітлюють діяльність І. Франка як письменника, публіциста і літературного критика, належать роботи О. Білецького, М. Возняка, Ю. Кобилецького, Є. Кирилюка, М. Пархоменка, І. Басса, В. Вервеса, С. Дея та ін.

За останні роки і особливо в зв'язку з сторіччям з дня народження геніального сина українського народу вийшло чимало праць, присвячених вивченню його життя і діяльності. Такими є книги: «Іван Франко. Життя і творчість» О. І. Білецького, І. І. Басса і О. І. Кисельова; «Економічні погляди І. Франка» А. Ф. Вірника і Є. А. Голубовської; «Іван Франко як історик» (збірник статей); «Іван Франко в боротьбі проти буржуазної ідеології» О. Мороза; «Боротьба І. Франка проти релігії, церкви і Ватикана» Д. Лук'яновича; «Слово про Великого Каменяра» (збірник статей в двох томах) та ін. Безсумнівно, згадані книги є цінним вкладом в радянське франкознавство. Однак слід зауважити, що не всі автори у своїх працях приділяють належну увагу дослідженню саме загальносвітоглядної сторони творчості І. Франка, який був не тільки великим художником слова, геніальним поетом і драматургом, а й видатним революційним мислителем.

Висвітленню філософських і суспільно-політичних поглядів І. Франка присвячено кілька дисертацій (О. Білуса, М. Греняка, В. Сахарова, В. Калиниченка). Та лише одна з них — докторська дисертація А. Брагінца «Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка» (Львів, 1956 р.) опублікована. Це перша велика праця про світогляд письменника. Автор провів серйозну роботу, значно розширивши рамки уявлень про світогляд І. Франка, поставив ряд важливих питань, мало висвітлених в нашій історико-філософській літературі (розуміння Франком проблем виникнення суспільства, походження свідомості, релігії, класів, держави та ін.). Можна погодитись в основному з трактуванням більшості поставлених автором питань. Але А. Брагінець, на нашу думку, надзвичайно перебільшує антропологізм Франка при висвітленні його поглядів на суспільство. Крім того, Франко не надавав такого великого значення насильству при виникненні класів і держави, як це здається авторові. В роботі немало суперечностей.

А. Брагінець твердить, наприклад, що Франко виходив «з обмеженого фейербахівського антропологічного погляду» (стор. 137). Важко погодитись з цим твердженням,

яке сам же автор заперечує, впадаючи, правда, в іншу крайність при оцінці поглядів Франка на суспільство. На стор. 214 він пише: «Аналіз розвитку поглядів Франка на суспільство і його історичний розвиток дає підставу характеризувати його як матеріаліста. Але його матеріалізм не тотожний з марксистським історичним матеріалізмом». Напрошується питання: що ж це за «новий матеріалізм» в поглядах на суспільство, творцем якого був Франко, і чи справді український мислитель був матеріалістом в поглядах на суспільство?

Отже, дослідження світогляду І. Франка, зокрема його соціологічних поглядів, потребує ще серйозного вивчення.

Продовжуючи роботу попередніх дослідників світогляду українського письменника-мислителя, автор цієї монографії намагався докладно з'ясувати погляди Франка на історичний процес в цілому, а також те, як він розв'язував окремі проблеми суспільного життя: питання про еволюцію і революцію, класову боротьбу, діяльність народних мас, соціалізм, національне питання і найважливіші питання моралі, що стояли перед передовою громадськістю в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Автор намагався в світлі лєнінських вказівок про характер революційної демократії в другий і третій період визвольного руху оцінити роль Франка в революційно-визвольній боротьбі, в історії філософської і суспільно-політичної думки на Україні.

## РОЗДІЛ I

### ПОГЛЯДИ І. ФРАНКА НА ЗАКОНОМІРНОСТІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Питання про соціально-економічні і ідейні джерела світогляду І. Франка досить детально висвітлені в нашій літературі. Тому тут подається лише загальна характеристика епохи і наголошується на тих факторах, що визначали основні риси соціологічних поглядів мислителя.

Вирішальне значення для формування світогляду Франка мало посилення визвольної боротьби в Росії і на Україні в останній чверті XIX ст. Ця обставина в значній мірі зумовила те, що Франко рано замислюється над причинами соціальних конфліктів у суспільстві.

Життя і діяльність Франка проходили в складних історичних умовах. Остання чверть XIX і початок XX ст.— це період швидкого розвитку капіталізму в головних капіталістичних країнах світу, поглиблення конфліктів між основними антагоністичними класами суспільства, зростання класової свідомості трудящих мас, період широкого розповсюдження марксистських ідей. Для таких країн, як Росія, Австро-Угорщина, Китай, Туреччина та ін., цей період характеризується разом з тим боротьбою революційно-демократичного табору проти монархії та інших залишків феодалізму, проти прогнилої наскрізь поміщицько-клерикальної ідеології.

У насильно відірваній від України Галичині в часи громадсько-політичної діяльності І. Франка ще залишались сильні пережитки феодально-кріпосницьких відносин, промисловість тільки починала розвиватись, а тяжкий соціальний гніт доповнювався національним гнобленням. Навіть на початку XX ст. Галичина фактично була колонією Австро-Угорської монархії. Відірваність Галичини від Ук-



раїни і Росії, пережитки кріпосництва і колоніальний режим накладали глибокий відбиток на суспільно-політичне і культурне життя цієї частини України.

Трудящі маси західноукраїнських земель вели героїчну боротьбу проти буржуазно-поміщицького гніту, за возз'єднання з Україною в складі Росії. В цій боротьбі особливо велика роль належить І. Франкові. Хоч Франко жив і працював в Галичині, вся його діяльність — письменника-революціонера і мислителя — нерозривно зв'язана з визвольною боротьбою українського і російського народів в останню чверть XIX — початок XX ст.

Франко вийшов на політичну арену в період, коли центр міжнародного революційного руху переміщався з заходу на схід — у Росію, а ідеї марксизму охоплювали все ширші маси трудящих. Незважаючи на те, що в Галичині, як і в Східній Україні, залишались нерозв'язаними багато завдань загальнодемократичного характеру, визвольна боротьба українського народу, в якій Франко брав активну участь, мала вже не тільки антипоміщицький, а й антикапіталістичний характер. Ця обставина дуже важлива для характеристики суспільно-політичної діяльності Франка. В пролетарський період визвольного руху революційні демократи не могли стояти осторонь від революційної боротьби робітничого класу. «Щоб бути дійсно революційною,— писав В. І. Ленін,— демократія сучасної Росії повинна йти в найтіснішому союзі з пролетаріатом, підтримуючи його боротьбу, як єдиного до кінця революційного класу»<sup>1</sup>. Ці слова В. І. Леніна в значній мірі відносяться і до діяльності Івана Франка.

Франко та інші українські революційні демократи підтримували революційну боротьбу робітничого класу, вони засвоїли ряд положень історичного матеріалізму, хоч не піднялись до розуміння головного в марксизмі — вчення про диктатуру пролетаріату.

Вже та обставина, що діяльність Франка та інших українських революційних демократів проходила в другий і третій періоди визвольного руху, накладала на їх революційний демократизм своєрідний відбиток. В цей час на арені класової боротьби все виразніше виступають два основні суспільні класи — буржуазія і пролетаріат, а їх суперечності визначають суть суспільного життя епохи.

<sup>1</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 328.

Але на Україні, як і в Росії, на початку ХХ ст. ширився селянський революційний рух і тому існувала політична основа для революційного демократизму. Можна твердити, що аж до 1917 р., коли Жовтнева революція одним ударом розв'язала і корінні питання буржуазно-демократичної революції (питання ліквідації пережитків феодалізму і серед них головне — аграрне), в Росії і на Україні існували об'єктивні умови для ідеології революційної демократії. Це положення в повній мірі стосується і Галичини, де пережитки кріпосництва були ще більш значними.

Спільність економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку України і Росії є незаперечним історичним фактом. Це дозволяє поширити лєнінську періодизацію визвольного руху і на Україну і розглядати революційно-визвольну боротьбу російського і українського народів у тісному зв'язку; при цьому треба врахувати, що на Україні і особливо в Галичині визвольна боротьба мала і свої особливості, свою національну специфіку.

Продовжувач революційно-демократичних традицій Т. Г. Шевченка Франко в нових історичних умовах багато зробив для пробудження класової свідомості експлуатованих мас. Безмежно ненавидячи всякий гніт, Франко протягом всього життя наполегливо шукав вірних шляхів визволення народу від соціального рабства, намагався бути на рівні передової суспільної і філософської думки свого часу. Цьому сприяли насамперед ті об'єктивні умови, в яких жив і творив письменник. Відомо, що батьківщина І. Франка — Галичина була однією з найвідсталіших провінцій Австро-Угорської монархії. Але й тут в останній чверті ХІХ ст. внаслідок розвитку капіталізму і зростання класових суперечностей були підготовлені умови для сприймання трудящими масами пролетарської ідеології. Крім того, і географічне положення Галичини також сприяло ознайомленню Франка з передовою суспільно-політичною і філософською думкою Росії і Західної Європи кінця ХІХ і початку ХХ ст.

Однак відсталість економічного і культурного життя Галичини, селянський, дрібнобуржуазний уклад господарства, а також низький загальноосвітній рівень населення приводили до засилля буржуазної ідеології. Гостра ідейна боротьба між революційним крилом передової галиць-



кої інтелігенції (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін.) і реакційними антинародними партіями часто мала національне забарвлення.

Буржуазні партії (народовці, москвофіли, клерикали) розпалювали національну ворожнечу між поляками і українцями — основним населенням Галичини і штучно висували національне питання на перше місце в суспільно-політичному житті, хоч основним питанням суспільного розвитку краю завжди залишалось знищення залишків феодалізму. Потрібні були демократичні перетворення в економічному і культурному житті. А в кінці XIX ст. на перший план висувається вже питання про ліквідацію капіталізму і встановлення нового суспільного ладу. Ця обставина не завжди враховувалась І. Франком.

Складні умови суспільно-політичного розвитку Галичини в середині 90-х років XIX ст. були причиною того, що Франко в цей час дещо перебільшив роль національного питання у визвольній боротьбі трудящих. Та революційний письменник знаходив сили переборювати тимчасові ідейні вагання, виправляти помилки. Він все життя боровся за інтереси народу.

Виступивши як письменник-реаліст в літературі в середині 70-х років XIX ст., Франко відобразив у своїй художній творчості хвилюючі картини галицької дійсності, правдивим пензлем змалював нестерпне економічне становище українського народу і його боротьбу проти соціального і національного гніту.

Галичина з 1772 р., після першого поділу Польщі, входила до складу Австрійської «клаптикової» імперії. Австрійський уряд розглядав цю споконвічну українську землю як колоніальний придаток до метрополії і не займався розвитком її продуктивних сил.

Незважаючи на значні природні багатства Галичини, австрійська буржуазія частково розвивала лише ті галузі промисловості, конкуренція яких не загрожувала австрійському капіталові і давала найбільші прибутки (нафтова, лісова і харчова промисловість).

Як показують цифри, наведені Франком в його статті «Промислові робітники в східній Галичині і їх плата р. 1870», робітники Галичини були найбіднішими в порівнянні з робітниками інших провінцій Австро-Угорської імперії. Так, за тяжку працю, яка іноді тривала 18 годин,

а звичайно — 12 годин на добу, робітники одержували в середньому 26 крейцерів<sup>1</sup>.

Не кращим було становище селянства. В праці «Земельна власність в Галичині» Франко підрахував, що в 1875 р. поміщикам, сім'ї яких мали в 20 разів менше членів, ніж селянські, належало 42,36% всіх земель Галичини, а селянам — 57,64%. Безземельне і малоземельне селянство терпіло від голоду. Наявивши дані про деградацію селянських господарств, Франко вказував на факти вмирання цілих сіл у Галичині. В статті з характерною назвою «Як ми вмираємо» (1887 р.) він писав, що в Галичині «із року на рік смертність росла постійно в досить значній пропорції, якої не має ані один край австрійської держави»<sup>2</sup>. Головну причину смертності Франко справедливо вбачав у відсутності навіть елементарних умов для життя трудящих.

У Галичині класові суперечності особливо сильно переплітались з національними і релігійними. Пояснюється це тим, що в ній проживало багато національностей (українці, поляки, євреї, німці). І хоч українське населення становило переважну більшість, воно було найбільш пригнобленим. Урядові кола, провалившись з спробою германізації всіх національностей Галичини, штучно розпалювали національну ворожнечу між поляками і українцями, лавірували в проведенні колонізаторської політики. З одного боку, монархія робила деякі поступки ліберально-націоналістичним елементам, а з другого, — жорстоко придушувала національно-визвольний рух трудящих мас. Ганебну роль душителя українського народу на західноукраїнських землях виконувала польська шляхта, якій австрійський уряд надавав за це певні привілеї.

Політичне і культурне життя в Галичині в часи, коли Франко починав свою літературну і громадську діяльність, було сповнене суперечками між москвофілами і народовцями про фонетику та етимологію й інші далекі від потреб життя речі. Пекучими соціальними проблемами галицька ліберально-націоналістична інтелігенція не цікавилась. Так звані москвофіли, орієнтуючись на російське самодержавство, вірою й правдою служили і царському урядові, поширювали релігійний дурман, як свого:

<sup>1</sup> Див. І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XIX, стор. 224.

<sup>2</sup> І. Франко, В паймах у сусідів, Львів, 1914, стор. 78—79.



роду панацею проти прогресивних ідей. У цьому відношенні від москвофілів не відставали і народовці — партія української буржуазії. В статті «Чи вертатись нам назад до народа» (1881 р.) Франко з глибоким боєм відзначав, що «у нас немає інтелігенції», готової вірою і правдою служити народові. А попи, з сарказмом писав Франко, які роками сперечаються про обряди, азбуку, хрести і бороди, — це не інтелігенція<sup>1</sup>. І дійсно, галицька інтелігенція, що на дві третини складалася з попів, була вірною служницею австрійського уряду, поширювала в Галичині клерикальну ідеологію як бар'єр проти народно-визвольних і соціалістичних ідей. Москвофіли, народовці і клерикали завжди знаходили спільну мову, не спиняючись перед прямими доносами австрійському урядові на революційно настроєну молодь.

У другій половині 70-х років XIX ст. І. Франко бере активну участь в суспільно-політичному житті Галичини, закликає інтелігенцію повернутись обличчям до народу і його потреб. Молоде покоління (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін.), «переважно хлопські сини походженням, соціалісти з переконання» (за виразом І. Франка), поставило своїм завданням поліпшення економічного становища трудящих шляхом завоювання демократичних свобод. Разом з тим галицька революційна інтелігенція накреслює на своєму прапорі лозунг просвітительського характеру: поширення нових ідей, нових наукових знань. Однак це просвітительство мало дуже важливу особливість: воно було зв'язане з пропагандою соціалізму. Як пізніше відзначав Франко в нарисі «З останніх десятиліть XIX ст.» (1901 р.), соціалістична критика суспільного ладу давала можливість молодим письменникам з народу побачити контрасти і конфлікти життя<sup>2</sup>. Молодий Франко сам був безпосереднім свідком стихійних виступів робітників бориславських нафтових промислів. Він уважно вивчав нове для Галичини явище — зародження і перші виступи молодого робітничого класу, шукав відповіді на болючі соціальні питання.

Успіхи пролетарського руху на Заході, особливо в Німеччині, де в кінці 70-х років була найбільш численна і організована соціал-демократична партія, спонукали

<sup>1</sup> «Світ», 1881, № 6, стор. 118.

<sup>2</sup> Див. І. Франко, Молода Україна, Львів, 1910, стор. 38.

Франка і його однодумців серйозно вивчати соціалістичну теорію. Франко працює над «Капіталом» і «Маніфестом Комуністичної партії», перекладає на українську мову XXIV розділ «Капіталу» і один розділ з «Анти-Дюрінга», назвавши його «Соціалізм науковий і утопічний». Під впливом марксизму Франко пише для робітників «Катехі-зис економічного соціалізму» (1878 р.), «Елементарний підручник економії суспільної» (1879 р.) і книжечку «Про працю»; він активно працює в польській робітничій газеті «Праця». В кінці 70-х і на початку 80-х років XIX ст. вся суспільно-політична діяльність Франка була тісно зв'язана з робітничим рухом. Однак пізніше він зосереджує свою увагу на організації радикальної партії, створення якої було, безумовно, кроком вперед в справі активізації селянського визвольного руху.

Відхід Франка від безпосередньої участі в робітничому русі в значній мірі пояснюється тим, що робітничий клас у Галичині був дуже малочисельний. В зв'язку з промисловою кризою в кінці 70-х років XIX ст., що настала в Галичині після перших років «нафтової гарячки», виробництво скорочується, йде на спад на деякий час і робітничий рух. Галицька реакція, налякана першими виступами молодого робітничого класу, посилює гоніння на соціалістів.

Саме в ці роки в основному формується світогляд Франка як революційного демократа, що близько підійшов до матеріалістичного розуміння історії. В 1878 р. він пише такі праці, як «Критичні письма о галицькій інтелігенції», «Література, її завдання і найважливіші ціхи», «Наука і її становище щодо працюючих класів»; в 1879 р. — «Робітники і трудівники», «Чого вимагаємо?», «Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками», а в 1881—1882 рр. — свій основний соціологічний твір «Мислі о еволюції в історії людськості». В цих працях Франко викладає свої погляди на закономірності історичного процесу.

До питань соціології Франко виявляв глибокий інтерес як в художній творчості, так і в публіцистиці і пізніше, в 80—90-і і 900-і роки, причому цей інтерес був зв'язаний, як правило, з практикою народно-визвольного руху, з боротьбою письменника проти ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології. Франко друкує багато статей суспільно-політичного змісту на сторінках журналів «Народ», «Жите і слово», «Літературно-науковий вісник», а також



у польських і німецьких виданнях. У цих статтях він намагається відповісти на актуальні питання суспільного життя. Характерним є і те, що створення письменником багатьох філософських узагальнень поеми «Мойсей» (1905 р.) і таких видатних праць, як «Що таке поступ?» (1903 р.), «Соціальне питання, соціальна акція і соціалізм» (1904 р.), було зумовлене посиленням боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення.

Треба відзначити, що в 90-і і 900-і роки, незважаючи на велику перевантаженість роботою в «Літературно-науковому віснику», Франко надзвичайно багато і плідно працює як поет, прозаїк і драматург. Та письменник не стоїть осторонь від визвольного руху. Навпаки, в цей час він через М. Павлика налагоджує зв'язки з російськими соціал-демократами, які жили в Женеві, відгукується рядом статей на діяльність російської соціал-демократичної партії, читає ленинську «Искру» та окремі видання закордонної Ліги російських соціал-демократів. У період наростання революції в Росії письменник захоплено вітає боротьбу російського і українського народів проти самодержавства. Разом з тим Франко різко критикував австрійських, галицьких і українських соціал-демократів за їх опортунізм, національну обмеженість і ігнорування інтересів селянства у визвольному русі. Однак це не значить, що І. Франко вороже ставився до соціал-демократії взагалі. Так, критикуючи публіцистику журналу українських соціал-демократів «Вільна Україна», що видавався у Петербурзі в 1907 р., Франко писав: «Боюсь, щоб моя критика не видалася декому ворожою самою соціал-демократичному рухові. Отже, скажу одверто, що я високо ціную самопожертву і геройську дисципліну тих людей, що були й є душою того руху, високо ціную дотеперешні спроби соціал-демократів у Росії, — організувати робітницькі та селянські маси...»<sup>1</sup>.

Безперечно, потяг Франка до соціал-демократії був не випадковим явищем, а впливав з його передового революційно-демократичного світогляду.

Як уже згадувалось, формування філософських поглядів Франка відбувалось у важких умовах. На початку літературної і суспільно-політичної діяльності письменника в Галичині панував позитивізм у філософії і природознав-

<sup>1</sup> «Рада», К., 1907, № 12.

стві, містицизм і схоластика в літературі і мистецтві. Але боротьба реакційної ідеології проти матеріалістичного світогляду велась головним чином в літературі. В Галичині, як і на Україні та в Росії, в художній літературі і публіцистиці особливо різко проявлялась боротьба двох таборів і двох протилежних ідеологій. Галицькі буржуазно-націоналістичні письменники і критики Володимир і Олександр Барвінські, О. Кониський, О. Партицький, Г. Цеглинський, М. Подолинський та ін. відкидали реалізм і ідейність, культивували міщанські смаки, песимізм, надії на реформи зверху.

Рішуче відстоюючи матеріалістичний світогляд, Франко одним з перших серед українських письменників і мислителів демократичного напрямку кінця XIX — початку XX ст. повів непримиренну боротьбу проти теології і позитивізму в науці, проти суб'єктивного ідеалізму і волюнтаризму в поясненні суспільних явищ, перший відкрив вогонь по буржуазному естетству і декадентству в літературі й мистецтві.

Франко гостро критикував намагання буржуазно-націоналістичних культуртрегерів «просвіщати» народ релігійними забобонами, якими були заповнені псевдонародні книжечки «Просвіти», справедливо дорікаючи «просвітянам» за їх зневагу до народу, навмисне затемнення свідомості трудящих і намагання примирити науку з релігією. Письменник писав у рецензії на книжечки «Просвіти»: «Ви повинні знати, що наука, хочачи бути наукою, мусить відкинути віру, а опертися на критиці, мусить відкинути откровеніє, а опертися на пам'ятниках життя і культури, мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізмі), т. є. мусить признати, що матерія і сила — одно суть, що дух і тіло — одно суть. А коли ви се знаєте, то пощо ж перед очима «темного» народу затемнювати ту просту правду, пощо для нього, умисно для нього, роздирати природу надвое і чоловіка надвое? Чи таким затемнюванням ви думаєте просвітити його, видобути з варварства і темноти?»<sup>1</sup>.

Для формування передового світогляду Франко вважав необхідним глибоке знання всіх досягнень в галузі філософії, без якої, на його думку, не можна обійтись в

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 114—115.



практичному житті<sup>1</sup>. Він цілком вірно вважав, що філософія повинна базуватись на досягненнях усіх наук і особливо наук природознавчих, неодноразово підкреслював необхідність тісного зв'язку природознавства і філософії.

Матеріалістично розв'язуючи основне питання філософії, Франко щільно підходить до діалектичного матеріалізму і у вирішенні таких корінних філософських проблем, як походження людської свідомості, підпорядкованість раціонального моменту чуттєвому в процесі пізнання. Хоч мислитель і не піднявся до марксистського розуміння ролі суспільної практики в пізнанні, проте він виступав рішучим противником відриву теорії від потреб життя, застерігав проти голого абстрагування і схоластики.

Франко називав свої погляди на навколишній світ раціоналізмом. Це було лише даниною поширеній в той час назві. В дійсності Франко як мислитель, палкий пропагандист матеріалістичних ідей, був непримиренним ворогом ідеалізму, невтомним борцем проти реакційної буржуазної філософії і теології. Спираючись на всі попередні досягнення науки, Франко у багатьох випадках піднімається до діалектичного матеріалізму, що, звичайно, не могло не відбитись і на його поглядах на історичний процес в цілому.

Франко був одним з видатних мислителів в історії передової суспільно-політичної думки на Україні, який звернув увагу прогресивної громадськості на важливість для успіху народно-визвольної боротьби правильного розв'язання основних соціологічних питань. Глибокі висловлювання українського мислителя про історичний процес, еволюційний і революційний характер розвитку суспільства, вирішальну роль народних мас в історії, про класову боротьбу, як фактори, що зумовлюють прогрес у суспільстві, мали в свій час досить значний вплив на напрям думок революційно настроєної молоді.

### Розуміння письменником історичного процесу

Основне соціологічне питання — про відношення суспільної свідомості до суспільного буття — Франко розв'язував суперечливо. У нього є прямі висловлювання про залежність надбудови від економічного базису. Це дуже ха-

<sup>1</sup> Див. «Матеріали для культурної і громадської історії Західної України», т. I, ВУАН, К., 1928, стор. 297.

рактерний приклад впливу марксизму на Франка. Але разом з тим Франко часто відступає від такого матеріалістичного розуміння суспільного життя, половинчато вирішуючи основне питання соціології.

Письменник нерідко схильний розглядати матеріальні умови життя суспільства і свідомість, інтелектуальні потреби життя людей взагалі як рівноцінні фактори в розвитку суспільства. А в ряді праць, особливо в кінці 90-х років XIX ст., напр. у статтях «Поза межами можливого», «Дещо про нашу пресу» і ін., він висловлював невірну думку про те, що ідеї, свідомість відіграють головну роль в історичному процесі.

У Франка зустрічаємо і такі висловлювання, коли він зовсім безпідставно закидає Марксові недооцінку надбудови і ототожнює історичний матеріалізм Маркса з економічним матеріалізмом. Все це значно ускладнює вивчення соціологічних поглядів письменника.

Однак революційна діяльність Франка, розуміння ним основних положень економічної теорії Маркса свідчать про те, що український мислитель в поглядах на суспільство йшов далі від своїх попередників — революційних демократів 60-х років XIX ст., підходячи в ряді питань щільно до історичного матеріалізму. В спадщині Франка філософа увагу привертають явні матеріалістичні елементи в розумінні історії, яку він розглядав як закономірний процес, де взаємодіють матеріальні і духовні фактори і основою якого є трудова діяльність народних мас.

Для нас особливу цінність має саме матеріалістичне розуміння Франком окремих закономірностей суспільного розвитку, а не його ідеалізм в поглядах на історію. Тому в даній роботі і досліджується головним чином той сильний матеріалістичний струмінь, що був характерний для соціологічних поглядів письменника-мислителя.

Що Франко розумів під соціологією? Викладаючи суть свого світогляду у відомому листі до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 р., Франко визначає соціологію як науку, що вивчає форми спільного життя людей, їх розвиток і виховання<sup>1</sup>. Роком пізніше в статті «Народні повір'я, зв'язані з народженням дитини» Франко писав, що ті науки, «котрі займаються чоловіком, его розвитком, історією і організацією соціальною... обнимаємо загальними чазва-

<sup>1</sup> Див. І. Франко, Твори, т. XX, стор. 44.



ми антропології і соціології»<sup>1</sup>. Вже таке визначення соціології як науки, що вивчає форми суспільного життя, соціальної організації, було великим кроком вперед у порівнянні з пануючими в Австро-Угорщині і Галичині «вченнями» про суспільство Спенсера, Мілля, Бокля і ін., які явища суспільного характеру ототожнювали з біологічними.

Конкретизуючи своє розуміння «суспільного життя людей», Франко висловлює ряд глибоко вірних думок, робить значний крок по шляху до матеріалістичного пояснення історії. В своїх теоретичних статтях, написаних на основі ретельного вивчення історичних матеріалів, письменник не обмежується визнанням загальних закономірностей в розвитку суспільства, що, як відомо, приймалось і рядом буржуазних соціологів XIX ст. Заслуга Франка як мислителя полягає в тому, що він вказав на фактори, які обумовлювали закономірності історичного розвитку.

У Франка є прямі висловлювання про те, що економічні відносини людей повинні бути вихідними при вивченні історії. В статті «Питання жолудка і питання прав політичних» (1890 р.) він писав про те, що проти волюнтаризму в розумінні суспільного життя в XIX ст. «виступив німецький «науковий соціалізм», репрезентований Марксом і Енгельсом»<sup>2</sup>. «...Маркс, — пише далі І. Франко, — доводить, що історія людства, се властиво історія економічного розвою». Франко солідаризується з марксизмом у тому, що політичні установи, будучи «надбудовою над економічною основою суспільства», зберігають і певну самостійність. «...Маркс і його товариші, — пише він у згаданій статті, — далекі були також від занедбування політичної «надбудови», знаючи добре, що політична організація в наших часах зі своїми органами: армією, поліцією, судівництвом та адміністрацією, се сила, якою не можна гордувати»<sup>3</sup>.

Доказом того, що Франко щільно підходить до наукового розуміння співвідношення між надбудовою і виробничими відносинами людей в суспільстві можуть бути і висловлені письменником думки в зробленій в 1895 р. доповіді про напрями у вивченні народного життя. У цій допо-

<sup>1</sup> Літературна спадщина, Іван Франко. т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1956, стор. 337.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 308.

<sup>3</sup> Там же, стор. 309.



віді І. Франко, між іншим, говорив: «Матеріалістична економія голосно заявила і знаменито мотивувала ту тезу, що суспільні й політичні інституції є зовнішнім виявом, або, як це образно казалося, — є надбудовою продукційних відносин і форм даного суспільства, так що основою інституцій, а даліше й правних поглядів даного народу є не так етичні погляди, як радше способи продукції і циркуляція економічних багатств»<sup>1</sup>. Тут Франко прямо повторює відоме положення історичного матеріалізму.

Тісно зв'язаний з революційно-визвольним рухом, активний його учасник, Франко зміг побачити, що розвиток суспільства залежить головним чином від того, як, в якому напрямі відбувається діяльність народних мас. У політичному огляді за 1888 р. Франко зв'язує назрівання змін і переворотів із зростанням свідомості мас, їх активності.

На думку Франка, кожний крок історії — «результат важкої праці, жертв і змагань», тому при вивченні форм суспільного життя, при підході до питань соціологічних треба спиратись насамперед на історичні факти, а не на відірвані від життя апіорні твердження.

Таким чином, у питанні про метод історичного дослідження суспільних явищ Франко йшов вірним шляхом. Вже у праці «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881—1882 рр.) письменник висловлює цікаву думку про те, що історична наука все твердіше стає на матеріалістичний ґрунт, дошукується зв'язків історичних фактів з певними закономірностями. Внаслідок такого підходу до історії, відзначає Франко, «царі, князі й попи уступають з першого плану, перестають бути двигачами історії, — на їх місце стає сам люд, його економічні відносини, його праця й розвиток»<sup>2</sup>.

Ця думка Франка має важливе значення при висвітленні його поглядів на весь процес історичного розвитку суспільства. Справді, якщо історичні факти і явища зв'язані з відповідними законами, характерними для історії людства, то це логічно приводило мислителя до правильного розуміння закономірностей в історії. Франко намагався розглядати прогрес, еволюцію і революцію в суспільстві, класову боротьбу, активну роль народних мас в історії як закономірні явища історичного розвитку.

Особливо близько підходить Франко до історичного

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 148.

<sup>2</sup> Там же, стор. 65.

матеріалізму в питанні про значення моменту спадкоємності в історії. Він вважав, що додержання цього принципу дає вченому можливість заглянути далеко в майбутнє і визначити при цьому характерні його особливості. Франко вірно, наприклад, зазначав, що капіталістичний лад зберігає не тільки багато залишків феодалізму, але разом з тим вже має деякі елементи, зародки нового суспільного ладу, а тому, на його думку, «безмірно важна річ, зібрати ті зародки в одну цілість, відгадати з них напрям майбутнього розвитку і виробити собі бодай в приближенні вірний образ майбутньої суспільності»<sup>1</sup>. Послідовно простежуючи розвиток суспільства з найдавніших часів, Франко приходив до висновку, що воно весь час розвивається і змінюється. Він правильно відзначає, що форми суспільного життя ніколи не можуть бути сталими і цілком завершеними. Навіть на протязі невеликого періоду в історії відбуваються зміни, що диктуються новими потребами людей.

Франко рішуче відкидав буржуазну теорію про розвиток суспільства по замкненому колу. Він не погоджувався з Тейлором, Спенсером та іншими буржуазними соціологами, які заявляли, що люди нібито ніколи не зможуть вийти в своєму розвитку за межі споконвіку встановленого круговороту. Фаталізму буржуазних соціологів, вчення яких широко розповсюджувалось офіційною наукою в Австро-Угорщині, Франко протиставляв ідею про безперервність і прогрес в розвитку суспільства. «Часи змінюються, — писав Франко, — а з ними змінюються і люди, їх потреби і стремління»<sup>2</sup>.

Повторювані історичні факти, за Франком, тільки на перший погляд здаються однаковими. А при вивченні цих фактів виявляється, що їх подібність чисто зовнішня, що історичне явище, подія знаменують новий момент в розвитку, відмінний від попереднього. Порівнюючи, наприклад, суспільно-політичне і літературне життя Німеччини кінця XVIII ст. і Галичини після 1848 р., Франко вказує на подібність проблем, що стояли перед передовою громадськістю цих країн (необхідність буржуазно-демократичних перетворень, просвітительство і т. д.). Проте нова історична обстановка вимагала і нового вирішення цих проблем.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 108.

<sup>2</sup> Архів І. Я. Франка, ф. 3, № 1077, Рукописний відділ Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

Народно-визвольний рух в Галичині в 70—80 роках XIX ст., коли в ньому брали участь широкі маси трудящих, докорінно відрізнявся від руху часів Гете і Шіллера. І український мислитель добре розумів цю різницю.

В іншому місці Франко, порівнюючи внутрішнє становище Росії під час Кримської війни і на початку XX ст., вірно помічає подібність обох періодів — «зростання великої революційної бурі». Але разом з тим між обома періодами існує величезна різниця, яка, на думку Франка, полягає в тому, що на початку XX ст. завдяки «новому буржуазному класу» «змінюються пануючі суспільні відносини»<sup>1</sup>. Як видно, І. Франко розумів, що поява нового буржуазного класу і заміна пануючих виробничих відносин новими — явища взаємно обумовлені. Правда, письменник допускає неточність, коли він заміну старих виробничих відносин новими зв'язує лише з появою класу буржуазії і на цьому спиняється. Відомо, що поява нових виробничих відносин зв'язана в першу чергу із зростанням продуктивних сил суспільства.

І. Франко підкреслював, що при вивченні великих історичних періодів, відмінних між собою (тобто суспільних формацій), обов'язково треба враховувати їх зв'язок з попередніми. На думку Франка, такий підхід дає можливість скласти вірне уявлення про розвиток всього суспільства взагалі. У передмові до «Основ суспільної економії» (1879 р.) він застерігає проти легковажності в цьому питанні, відзначаючи, що для розуміння загальної історії людства необхідно приділяти однакову увагу і сучасному, капіталістичному ладові і минулим формаціям.

Франко вірно вважав, що такий підхід до вивчення історії суспільства дає можливість простежити особливості виникнення тієї чи іншої суспільної формації. Наприклад, процес виникнення капіталізму не можна зрозуміти без вивчення тих змін, які відбуваються у феодальному суспільстві. Розглядаючи зародження капіталістичних відносин у Західній Європі, Франко писав: «В Англії давня, феодальна аристократія зіллалась з пізнішою аристократією грошовою, — феодалізм там не упав різким упадком... В Франції скажений опір шляхти, попів і королів довів до революції, котра одним замахом здрухотала<sup>2</sup> фео-

<sup>1</sup> «Подихи весни в Росії», ЛНВ, 1904, т. XXVIII, стор. 141.

<sup>2</sup> Знищила.



дальний устрій, а на його місце ввела панування третьої верстви»<sup>1</sup>.

Правда, тут у Франка (як і при порівнянні суспільно-економічного розвитку Росії середини XIX і початку XX ст. спостерігаємо певну обмеженість. З одного боку, письменник цілком вірно відзначає процес перетворення частини родової аристократії в клас капіталістів, швидке зростання міст і т. д. Проте, залишаючись революційним демократом, він не побачив того, що цей процес відбувався на базі зростання нових продуктивних сил, що клас капіталістів і міг з'явитись лише на основі невідповідності нових продуктивних сил наявним формам власності, що ця невідповідність була причиною буржуазних революцій.

На думку письменника, трудовий досвід людей, вдосконалення знарядь праці в різні історичні епохи мають свої спільні риси. Для правильного розуміння історії розвитку суспільства значення саме цього фактора безперечне. В зв'язку з цим Франко критикує буржуазних соціологів і антропологів, які намагались побудувати універсальне вчення про суспільний і культурний розвиток людства лише на основі звичаїв, обрядів, релігійних вірувань і т. д. Відзначивши, наприклад, великі заслуги Спенсера в справі нагромадження і систематизації фактичного матеріалу, Франко цілком вірно критикує його за схематизм і ігнорування таких залишків матеріальної культури, як знаряддя праці. Основну соціологічну формулу Спенсера, згідно з якою розвиток природи і суспільства йде нібито від цілого до диференційованого, а потім знову до цілого, Франко вважає такою, що в деталях нічого не пояснює. Щодо загальної оцінки поглядів Спенсера, то про це Франко сказав досить ясно. «Як філософ, — писав Франко, — Спенсер зовсім не займає такого високого становища, як говорять англійці, і його «Синтетична філософія» ані в одній своїй частині не була епохальним явищем, не сказала нового слова в науці»<sup>2</sup>.

І. Франко виступав з досить різкою критикою тих буржуазних соціологів, які намагались прирівняти історію людства до історії тваринного світу. Він вбачав корінну різницю між розвитком природи і суспільства в тому, що звірі пристосовуються до навколишніх умов стихій-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 100—101.

<sup>2</sup> ЛНВ, 1904, т. XXV, стор. 63.

но, в силу природного добору. Людина ж, на думку Франка, усвідомлює необхідність колективної боротьби з природою (наприклад, збереження вогню, колективне полювання, вироблення знарядь праці)<sup>1</sup>. Хоч Франко і вживає термін «приспосовання» щодо людського суспільства, проте він наповнює його зовсім іншим змістом порівняно з соціальними дарвіністами. Франко підкреслював, що основною відмінністю звіра від людини є уміння останньої користуватись витвором своїх рук, знаряддями праці.

Цінною є думка Франка про те, що «в процесі життя і діяльності людей великими громадами виробились важливі суспільні якості». Такими якостями людей він вважав появу почуття колективізму, спільності інтересів, а також становлення мови, що служила «для вираження вже не простих вражень, але найрізномірніших думок і абстрактних понять»<sup>2</sup>.

Наведені висловлювання Франка про корінну різницю між розвитком природи і суспільства свідчать про те, що він розумів вирішальне значення факторів, які діяли в суспільстві і не могли проявитись в розвитку тваринного світу: володіння знаряддями праці, розуміння необхідності колективних зусиль, зносини з допомогою мови. Взнявши у Дарвіна загальну ідею еволюційного розвитку, І. Франко намагається конкретизувати її, визначити корінну відміну еволюції в природі від еволюції в суспільстві.

Саму еволюцію Франко розумів як рух по висхідній лінії, прогрес, характерний взагалі для розвитку світу. На думку письменника, головне в еволюції — це прогрес. І природа і суспільство розвиваються за властивими їм законами; разом з тим вони мають характерну спільність — поступальність в розвитку. В зв'язку з цим І. Франко критикує французького реакційного письменника, містика і ідеаліста Жозефа де-Местра, який заперечував розвиток людства по висхідній лінії. На думку Франка, в історії бувають часи, коли з різних причин занепадали окремі племена, їх культура, але все ж історія людства прогресує, розвиток не спиняється<sup>3</sup>.

Правильно визначаючи історію людського суспільства як розвиток по висхідній лінії, Франко тут же припускає

<sup>1</sup> Див. І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 80—81.

<sup>2</sup> Там же, стор. 81.

<sup>3</sup> Див. там же, стор. 68.



помилку. Він невірно вважає, що для розуміння еволюції, прогресивного розвитку суспільства нібито необхідно познайомитись з «загальними законами еволюції в органічній природі, треба пізнати її *двигуючі причини і головні форми*, в яких вона проявляється»<sup>1</sup>.

На перший погляд здається, що це твердження правильне. Але ж відомо, що на той час Маркс і Енгельс вже відкрили специфічні закони розвитку суспільства, і не було ніякої потреби поширювати закони розвитку органічної природи на суспільство. Помилка Франка полягала в тому, що він робив спробу механічно поєднати марксизм і дарвінізм, підвести, так би мовити, під вчення Маркса природничу основу. Так, ставлячи в один ряд з Марксом буржуазних соціологів Спенсера і Тейлора, які, за його виразом, працювали «в напрямі з'єднання» загального природознавства і суспільних наук, письменник писав: «Маркс був один з перших соціологів, котрий, опираючись на теорії еволюційній і признаючи, що движучою причиною в розвитку людськості є боротьба за існування (т. є. кожночасові обставини економічні народу), прийнявся вислідити одну фазу того розвитку — початок і розвиток порядку капіталістичного»<sup>2</sup>.

Саме в цьому виявилась поступка Франка біологізму в праці «Мислі о еволюції в історії людськості».

І. Франко близько підходить до правильного, наукового розуміння питання про історичну закономірність змін в розвитку суспільства. Зміни в суспільстві, на думку Франка, викликаються самим характером розвитку. Хоч розвиток суспільства йде загалом по висхідній лінії, та в історії бувають і періоди застою, навіть занепаду. Навіши приклади з історії, коли гинули стародавні цивілізації Єгипту і Греції, роздроблювалась і занепадала могутня колись Київська Русь, Франко підкреслює, що все ж процес поступовості в розвитку суспільства тривав. Він вірно відзначає, що прогрес, а не регрес є характерним для історії. «...Усяка доба застою і пригноблення, — зауважує Франко, — має в собі зародки нового руху, нових сил, що чекають тільки нагоди, щоб розвернутися і проявити себе»<sup>3</sup>. Однією з причин занепаду стародавніх

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 58. Підкреслення Франка.

<sup>2</sup> Там же, стор. 69.

<sup>3</sup> І. Франко, Молода Україна, Львів, 1910, стор. 18.

цивілізації він вважав використання мізерною меншістю людей досягнень науки і культури. Те, що здобуті працею багатьох поколінь завоювання людської думки, особливо наукові знання, перебували на службі лише пануючих класів, зауважує Франко, завдавало великої шкоди прогресу в минулому. Завдає це шкоду і в наші часи, коли досягнення в галузі хімії, фізики та інших наук використовуються експлуататорськими класами для свого збагачення.

«Менше пишуть, — відзначав Франко в 1903 р. у статті «Що таке поступ?», — по наших газетах про те, як то цілі муринські<sup>1</sup> племена в Африці вимирають та хиріють від горілки, якої їм доставляють європейці в заміну за їх діаманти, слонові зуби та за їх роботу. Винахід пороху і стрільб, що був — хоч би як се могло видатися дивним — великим двигачем поступу в Європі, довів у Північній Америці до того, що з 8 мільйонів тамошніх тубільців за сто літ не лишилося й 800 тисяч»<sup>2</sup>.

Отже, Франко правильно вважав, що використання досягнень науки може прискорити або загальмувати розвиток суспільства. Все залежить від того, в якому напрямі і в чітких інтересах використовуються ці досягнення.

Франко близько підходить до історичного матеріалізму і у твердженні, що суспільні відносини людей тієї чи іншої епохи не однакові, мають суперечливий характер, що вони далеко не завжди сприяють загальному прогресу, а часто і затримують його. Суспільні відносини, на думку Франка, можуть відповідати або не відповідати потребам історичного розвитку. І якщо суспільні відносини застаріли, гальмують розвиток, то вони приречені на загибель. Наприклад, причини падіння римської рабовласницької держави Франко вбачав у тому, що рабство, яке лежало в основі відносин двох класів, рабовласників і рабів, завжало дальшому розвитку. «Не диво, що римський правний порядок, — писав Франко, — збудований на невольництві, тобто на страшеним безправ'ї, не міг устоятись, так, як гарна хата, побудована на льоду. Прийшла відлига, лід розтаяв або поламався, і крига великої повені знесла римську пишну будівлю, погребла її в руїнах, так, як і попередні великі огнища людського поступу»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Негритянські.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 167.

<sup>3</sup> Там же, стор. 166.



З цього випливає, що фактори, які гальмують прогрес, повинні бути усунуті з дороги. Такий революційний висновок робить Франко, розглядаючи питання про причини застоїв і навіть занепаду в історії суспільства. Мислитель дотримувався вірної думки про те, що не відповідаючі новим потребам історичного розвитку виробничі (економічні) відносини є основою революційних переломів в історії. Рушійною силою цих переломів або революційних переворотів письменник вважав трудащі маси.

Франко досить різко виступив проти поширення соціального дарвінізму в кінці XIX і на початку XX ст. в Галичині. Реакційну теорію про боротьбу за існування в суспільстві не випадково підтримували різні буржуазні партії в Галичині і в Австрії. Намагаючись «теоретично» обгрунтувати «закон» капіталістичного суспільства «людина людині вовк», соціальні дарвіністи твердили, що в суспільстві відбувається не класова боротьба між експлуататорами і експлуатованими, а боротьба між всіма членами суспільства, боротьба людини з людиною.

У вже згаданій праці «Мислі о еволюції в історії людськості» Франко відзначав, що сама назва «боротьба за існування» «образова, а не докладна, бо, говорячи про боротьбу, ми звичайно розуміємо тут якусь діяльність, оперту на волі, а між тим в органічній природі... не всюди можна говорити про діяльність»<sup>1</sup>. Відзначимо, що Франко тут же допускає збочення від матеріалістичного розуміння свідомості, ототожнюючи свідому діяльність людей з інстинктами деяких видів тварин. Але позитивним є вже те, що він іде по вірному шляху в шуканнях відповіді на питання про суттєву різницю між суспільним життям і життям тваринного світу. Письменник відзначає, що процес виділення людини з царства тварин, її перші кроки на шляху прогресу свідчать не про боротьбу людей між собою, а про потяг до спільності, колективізму. Саме колективізм, на думку Франка, був характерним для більшості зайнятих суспільно корисною працею людей. Тільки завдяки колективу, в умовах спільної праці і боротьби з природою могли розвинутиись багатосторонні духовні якості людей.

Самотня людина неминуче ставала жертвою хижих звірів, стихій природи. І тільки велика громада могла про-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 71.

тидіяти цим силам. Діяльність великих громад при первісно-общинному ладі була, безперечно, однією з передумов історичного прогресу. В зв'язку з тим, що прогрес лежить в основі всякої еволюції, він, на думку Франка, був можливий вже на зорі людської історії, як наслідок співдружності людей, кооперативного характеру їх праці. Тільки завдяки колективу, писав Франко, людина змогла розвинути тисячі «духовних способностей», що відрізняють її від тварини<sup>1</sup>.

Великий гуманіст у багатьох творах торкається питання про важливе значення в житті людей колективізму. Це взагалі характерна риса його творчості. Але Франко говорить про колективізм основної частини суспільства — народу, людей праці і протиставляє колективне начало, властиве простим людям, індивідуалізму експлуаторських класів. Досить пригадати образи робітників і капіталістів-хижаків з бориславських повістей, образи селян і поміщиків з їх хижацтвом з повісті «Основи суспільності». Художня творчість переконує нас, що колективне начало він не поширював на все суспільство. Та вернімось до його критики соціального дарвінізму.

Соціальні дарвіністи, які приймали, за виразом Франка, «одну форму за суть явища», не могли вірно пояснити ні початок історії людства, ні розвиток матеріальної культури, ні дальших шляхів розвитку суспільства. Аналізуючи в брошурі «Що таке поступ?» погляди соціальних дарвіністів на процес історичного розвитку, Ів. Франко робить важливе зауваження про те, що «пани дарвіністи» «замало продумали історію людського роду» і не хочуть бачити корінної різниці між розвитком суспільства і розвитком тваринного світу. «...Думка дарвіністів,— продовжує Франко,— що люди повинні боротися за своє існування без огляду на *людяність*, по-зовчому, по засаді: хто дужчий, той ліпший, є властиво запереченням поступу в цій формі, в якій він одиноко можливий між людьми, і значила би властиво цофнення<sup>2</sup> чоловіка на становище вовка або дикуна»<sup>3</sup>.

Франко критикував намагання соціальних дарвіністів пояснити соціальну нерівність в суспільстві біологічними факторами. Їх твердження, що майнова нерівність є не-

<sup>1</sup> Див. І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 77.

<sup>2</sup> Повернення.

<sup>3</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 194. Підкреслення Франка.



минути наслідком «боротьби за існування», письменник вірно розцінював як прагнення пануючих класів виправдати багатство і бідність, убожество і розкіш у суспільстві.

Франко один з перших на Україні піддав критиці реакційну теорію Мальтуса, так званий закон народонаселення. Він різко виступає проти тих письменників Західної Європи, які «зловилися» на байки (вираз Франка) Мальтуса і в своїх творах намагались виправдати його людиноненависницьку теорію. Зокрема, Франко вже в перший період своєї публіцистичної діяльності, незважаючи на всю повагу до таланту видатного французького письменника Е. Золя, критикує помилкову соціологічну основу його повісті «Молот». Загибель великої робітничої сім'ї Золя в своєму творі пояснює кінцем кінцем біологічною природою людини, її нібито патологічними нахилами. Причину зубожіння робітників Золя невірно вбачає в тому, що нездорові нахили беруть в людині верх над здоровими. Головною причиною бідності народу є, на думку Золя, перенаселення, яке, крім бідності, породжує ще й пияцтво, розпусту, лінощі. Франко зауважує в зв'язку з цим, що причини бідності, вимирання цілих робітничих сімей більш глибокі, а перенаселення, пияцтво і розпуста є лише наслідком «глибоких і хворобливих недосконалостей всього суспільного організму»<sup>1</sup>.

Розбираючи іншу повість Золя «Fécondité» («Плодовитість»), Франко справедливо дорікає авторові за його прихильність до теорії Мальтуса. Мальтус, зауважує Франко, «математичною формулою виразив страх буржуазії перед швидким ростом населення, а Золя приймає цей страх за факт, з яким треба боротися»<sup>2</sup>. Французький письменник не знаходить ясної відповіді на питання, які причини дуже часто примушують людей різних соціальних груп капіталістичного суспільства обмежуватись невеликою сім'єю. Золя «корінь зла» бачить в боязні перенаселення. На думку ж Франка, справа тут не в перенаселенні, а в приватній власності. Буржуа, наприклад, не хоче мати великої сім'ї, бо боїться розпилення своєї власності в багатьох руках. Бідняк не може утримати велику сім'ю через матеріальну скруту, він занепокоєний майбутнім своїх дітей в капіталістичному суспільстві.

<sup>1</sup> І. Франко, Передмова до повісті Золя «Молот», Львів, 1879, стор. 5.

<sup>2</sup> І. Франко, З чужих літератур, ЛНВ, 1901, № 12, стор. 54.



Соціальна нерівність в буржуазному суспільстві могла, за зауваженням Франка, стати об'єктивною причиною віри людей в реакційну теорію Мальтуса. Франко вказував, що капіталісти дивляться на робітника, як на об'єкт експлуатації, як на засіб одержання прибутків, як на дешеву робочу силу. Тому вони не зацікавлені в майбутньому дітей робітників. Зате капіталісти витрачають величезні суми на армії і війни, тобто на масове знищення найкращих, найсильніших, найздоровіших членів суспільства<sup>1</sup>.

Критика Франком соціального дарвінізму і мальтузіанства і тепер не втратила свого ідейно-політичного значення і служить важливою справою боротьби проти реакційних теорій в буржуазній соціології.



У розв'язанні питання про закономірності розвитку суспільства Франко йшов по вірному шляху. Правда, у письменника, особливо в його ранніх працях, спостерігаємо часом перебільшення антропологічного моменту при розгляді суспільних явищ. Захоплення творами Фейєрбаха і Чернишевського особливо позначилось на розумінні Франком місця, що його займає наділена свідомістю людина в історичному процесі.

У праці «Мислі о еволюції в історії людськості» Франко переоцінює роль свідомої діяльності людей в творенні певних форм суспільного життя, а саму свідомість розглядає насамперед як природжену, у відриві від суспільної практики людей. Це слабе місце в поглядах Франка на суспільство. Марксизм учить, що розвиток суспільної свідомості — об'єктивний процес, який відбувається на ґрунті матеріальної практики багатьох поколінь. Однак не можна абсолютизувати антропологічних збочень Франка, як це роблять окремі дослідники його творчості. Сучасник великих історичних подій, коли марксистська теорія завойовувала все більше прихильників не тільки серед робітничого класу, а й серед передової інтелігенції, Франко, перебуваючи під впливом ідей марксизму, не міг залишитись на позиціях антропологізму в поясненні закономірностей історичного розвитку. Про це свідчать, наприклад, часті вказівки Франка на залежність духовного

<sup>1</sup> Див. І. Франко, 3 чужих літератур, ЛНВ, 1901, № 12, стор. 54.

життя людей від характеру економічних відносин у суспільстві.

Нові покоління людей зв'язані, на думку письменника, з попередніми не тільки вузлом спільних традицій і національних особливостей, а й одним з найсильніших вузлів — суспільно-економічними порядками, які кінець кінцем є фундаментом політичного і духовного життя людей<sup>1</sup>.

Економічне становище людей, зауважує Франко, зумовлює і їх загальний культурний рівень. Маючи на увазі тяжке матеріальне становище трудящих в умовах капіталізму, Франко писав у вже згаданому листі до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 р.: «Коли стан економічний плохий, то говорити про поступ, науку — пуста балаканка»<sup>2</sup>.

Франко звернув увагу на дуже важливий момент в історії: нові погляди, теорії чітко виявляються і стають провідними в розвитку суспільства тільки тоді, коли «звершиться яка-небудь переміна» в економічних і політичних обставинах життя народу. «Заким новий напрям думок прорветься наверх, — писав Франко в 1878 р., — заким він запанує і надасть усьому свою відрубну ціху, то ґрунт його економічний та політичний мусив уже бути давно готовий. Значить — *переворот духовний та літературний усе наступає по перевороті економічнім*»<sup>3</sup>. Цю ж думку Франко повторив роком пізніше в статті «Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками», в якій, виступаючи на захист економічного вчення Маркса, він не тільки обстоював пріоритет економічних законів у розвитку суспільства, але й підкреслив, що «довершення змін економічних» приводить до «змін формальних, відповідаючих тим змінам реальним»<sup>4</sup>.

У зв'язку з цим письменник вірно вбачав у нових економічних відносинах людей дуже важливий фактор, який створює необхідні передумови для розвитку літератури, мистецтва, філософії і т. д., глибоко проникаючи у суть закономірностей суспільного розвитку.

<sup>1</sup> Див. І. Франко, Війни і військо в наших часах, «Світ», 1882, № 16-17, стор. 291.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XX, стор. 40—41.

<sup>3</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, Держполітвидав, К., 1956, стор. 94. Підкреслення Франка.

<sup>4</sup> І. Франко, Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками, Львів, 1879, стор. 5.

Разом з тим не можна не бачити, що в нових історичних умовах, в епоху імперіалізму, могутні монополістичні групи буржуазії намагаються будь-що затримати розвиток передової культури, а колонізаторська політика імперіалістичних держав серйозно гальмує піднесення культурного рівня широких мас трудящих колоніальних і залежних країн.

Як на приклад того, що від економічних змін залежить духовний розвиток народу, Франко вказував на революцію 1848 р. «Се безперечна річ,— писав він,— що рік 1848, рік знесення панщини і сполученого з ним першого народного руху, у нас зробив рішучий переворот і економічний, і політичний і в дальших наслідках, літературний в житті нашого народу»<sup>1</sup>.

На думку Франка, зміни в економіці, нові наукові відкриття обов'язково відбиваються і на художній літературі. В нарисі «З чужих літератур» (1898 р.) Франко звертає увагу на те, що реалізм Бальзака, Стендаля і Флобера був зв'язаний з новими моментами в суспільному житті, а поширення дарвінізму відбилося на творчості такого видатного письменника, яким був Золя. Крім того, Франко побачив прямий зв'язок між загарбницькими прагненнями німецької буржуазії кінця XIX ст. і людиноненависницькою філософією Ніцше.

Відзначаючи залежність ідеології від політики і економіки, Франко тим самим робить значний крок вперед у розумінні суспільних явищ. У праці «Мислі о еволюції в історії людськості» він висловив глибоку думку про те, що боротьба робітничого класу в ім'я соціалістичного ідеалу викликається тяжким матеріальним становищем трудящих у капіталістичному суспільстві. Ось що він пише з цього приводу: «Не раз лучається чути закид, роблений робітникам і їх проводирям, що вони піднімають боротьбу в ім'я ідеалу, для них самих не ясного, не виробленого у всіх подробицях. Закид сей прямо безпідставний. Переломи в історії ніколи не діються в ім'я яких-небудь ідеалів, породжених в головах людських, а не викликаних обставинами дійсного життя»<sup>2</sup>.

За вірним зауваженням Франка, політичні лозунги, що їх висував третій стан під час буржуазних революцій,

<sup>1</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 95.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 109.



були викликані не абстрактними ідеями, а реальними економічними потребами класу буржуазії.

Досліджуючи в іншому місці причини появи в кінці XIX ст. нових літературних течій, Франко приходить до висновку, що загострення класової боротьби відбивається на ідеології, на літературі і нових напрямках у ній. «В своїй суті, — писав Франко, — ті моди, чи «літературні течії», є рефlekсами тих духовних настроїв, які викликає розвій сучасної емансипаційної боротьби — з одного боку, соціальної, боротьби покритих і упосліджених робочих мас за ідеал соціальної рівності і справедливості, а з другого боку, боротьби в сфері релігії і моралі між старою клерикальною традицією і новими критичними та гуманістичними напрямками. Чимраз більші маси інтелігенції й неінтелігенти у всіх краях, у всіх частях світу втягуються в ту боротьбу»<sup>1</sup>.

Однією з закономірностей історичного розвитку Франко вважав соціальну революцію, яка дає поштовх до змін у суспільно-політичному устрою. Розглядаючи буржуазні революції в Західній Європі як об'єктивне явище суспільного розвитку, Франко разом з тим відзначав, що певні суспільні сили були заінтересовані в непослідовності революційних перетворень. Значні пережитки феодалізму в Німеччині і Австрії навіть в другій половині XIX ст., на думку Франка, були зв'язані з непослідовністю революції 1848 р. Маючи на увазі Німеччину, Австрію та інші країни, в яких збереглися сильні пережитки феодальних відносин, Франко писав: «...Ті краї представляють собою того дивовижного, воскресаючого Лазаря, що півтілом уже виліз з гробу, а долом ще в нім: положення з обох боків не вигідне: і новий економічний лад не приносить їм ніякого хісна<sup>2</sup>, і старі феодальні тягарі давлять їх цілою силою переживших і переживших останків»<sup>3</sup>.

Цим образом «воскресаючого Лазаря» письменник висловив впевненість у торжество нових економічних відносин над старими, феодальними.

Треба відзначити, що, визнаючи за революцією винятково важливу роль в історичному процесі, Франко все ж не зміг побачити того, що основою всякої соціальної ре-

<sup>1</sup> І. Франко, Літературно-критичні статті, Держлітвидав, К., 1950, стор. 244.

<sup>2</sup> Користі.

<sup>3</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 101.

волюції є конфлікт між новими продуктивними силами і старими виробничими відносинами. Але за це не можна дорікати письменників. Відсутність у Франка чіткості в питанні про характер і закономірності революції пояснюється тим, що він не піднявся до марксистського розуміння революції. В період його життя і діяльності, особливо на ранньому етапі, економічні і суспільно-політичні відносини в Галичині, рівень визвольного руху не давали ще достатнього матеріалу, щоб зробити вірні наукові висновки про основу і характер революційних перетворень в суспільстві.

Що ж розумів Франко під революцією? В листі до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 р. Франко писав: «Під словом «всесвітня революція» я не розумію всесвітній бунт бідних проти багатих, всесвітню різанину; се можуть під революцією розуміти тільки всесвітні рутенці, плосколоби та поліцаї, котрі не знають, що н. пр., винаходка парових машин, телеграфів, фонографів, мікрофонів, електричних машин і т. д. — спроваджує в світі, хто знає, чи не більшу революцію, ніж ціла кривава французька революція. Я розумію під революцією іменно цілий великий ряд таких культурних, наукових і політичних фактів, будь вони криваві або й зовсім ні, котрі змінюють всі дотогочасні поняття і основу і цілий розвиток якогось народу повертають на зовсім іншу дорогу»<sup>1</sup>.

У цьому визначенні видно і сильні і слабкі сторони розуміння Франком революції. Він цілком вірно розуміє революцію як корінний поворот в історії людства, але не бачить якісної відміни соціальної революції від технічного перевороту. Крім того, Франко допускає можливість «мирної, безкровної» революції в Галичині. Не можна забувати, що в кінці XIX ст., в період загострення класової боротьби в цій австрійській провінції, ставити питання про безкровну революцію об'єктивно було даниною буржуазному реформізму.

Франко не зовсім відкидав насильства в революції. Але разом з тим він вважав, що численні жертви, наприклад, під час французької буржуазної революції 1789 р., були б значно меншими, якби культурний рівень народу був більш високим. Виходячи з цього, письменник і висував положення про мирну, «безкровну» революцію.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XX, стор. 41.

Непослідовність Франка в питанні про революцію особливо помітна в таких художніх творах письменника, як «Перехресні стежки», «Великий шум», «Хома з серцем і Хома без серця». Переоцінка ролі просвітництва в боротьбі за визволення народу від соціального і національного гніту особливо виявляється у Франка саме в розумінні революції. «...Коли правда те, — писав він у 1903 р., — що чим більше освічений, усвідомлений і зорганізований народ, тим більше можна надіятися, що великі історичні кризи зуміє пережити спокійно та сумирно, без зайвої трати сил і зайвої жорстокості, то не забуваймо, що з тридцятьох мільйонів нашої нації щонайменше двадцять мільйонів не вміє ні читати, ні писати...»<sup>1</sup>.

Відомо, що марксист-ленінці завжди були за революції з мінімальним числом жертв трудящих. Але жертви в революціях, необхідність рішучих заходів у боротьбі з контрреволюцією викликаються намаганням експлуаторів будь-що вдержати владу, їх жорстокістю щодо трудящих мас. В умовах капіталістичного ладу гострота класової боротьби не може зменшитись залежно від культурного рівня, освіченості і т. д. широких верств народу. Реакційні класи намагаються зберегти застарілі виробничі відносини і чинять шалений опір силам соціалізму. Про це свідчать численні факти гострої класової боротьби в капіталістичних країнах з дуже високим освітнім і культурним рівнем населення.

Проте не можна сказати, що Франко зовсім не розумів ролі насильства щодо експлуаторів. У статті «Чи вертатись нам назад до народу?» (1881 р.) він писав, що в боротьбі за соціальне визволення народу революційна інтелігенція не повинна спинятись перед «хоч би й найрадикальнішим средством, коли тільки є надія, що воно зможе влегшити положення народу, — не оступатись навіть перед суспільною революцією, коли іншого виходу не буде»<sup>2</sup>.

У своїй революційній поезії Франко неодноразово закликав застосовувати, коли це викликається обставинами, насильство щодо експлуаторів. Характерним у цьому відношенні є його вірш «На суді» (1880 р.) із циклу «Думи пролетарія». У вірші поет закликає перебудувати

<sup>1</sup> Літературна спадщина, Іван Франко, т. I, стор. 378.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 45.



існуючий лад на кращий «не зброєю, не силою огню, заліза і війни, а правдою, і працею й наукою». Але разом з тим Франко усвідомлює, що експлуататорські класи своєї влади добровільно не віддадуть. Тому він заявляє:

А як війна  
Кривава понадобиться —  
Не наша буде в тім вина<sup>1</sup>.

Могутнім пафосом боротьби проінняті прекрасні вірші поета «Vivere memento!» («Пам'ятай, що живеш!»), «Конкістадори» та ін. А у вірші «Гриць Турчин» Франко, звертаючись до молодого рекрута, радить йому вчитись добре володіти зброєю для боротьби з експлуататорами:

Прийдесь за правду твердо стати  
Хлоп в хлопа і плече в плече,  
Прийдесь на ворога стріляти,  
І кров рікою потече.  
На віковічну неволю,  
Пониження і гнет твердий,  
На зло, що, наче гадь несити,  
Ссе кров із людськості грудий.  
Прийдесь стріляти й не одному  
Життя покласти в боротьбі<sup>2</sup>.

Франко вважав, що «миролюбство до всіх», проповідь «любові до ближнього» присипляє класову свідомість трудящих і відсуває на невизначений час їх визволення.

Розкриваючи паразитичний характер постійних армій при капіталізмі, Франко вказував на те, що за певних умов армія може перетворитись з опори експлуататорів на їх ворога. Такою умовою він вважав високий ступінь класової свідомості народу, з якого комплектуються масові армії. «Мілітаризм, — писав Франко, — пожирає чимраз більші мільйони суспільного добра, — але постійні війська, що мають становити підпору капіталізму, се дуже двосічний меч: вони складаються з пролетаріїв, робітників, і досить тільки прийти їм до свідомості, а вони стануть загубою капіталізму»<sup>3</sup>.

Аналогічну думку поет-революціонер висловлював не раз. Так, недавно знайдене закінчення статті «Війни і військо в наших часах»<sup>4</sup> переконливо показує, що Франко

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. X, стор. 35.

<sup>2</sup> Там же, стор. 79—80.

<sup>3</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 107.

<sup>4</sup> В умовах Австро-Угорщини закінчення цієї статті не було надруковане через свій революційний зміст.

піднявся до розуміння необхідності революційного знищення існуючих капіталістичних порядків. Замість буржуазної армії треба створити нову армію, на прапорі якої має бути написаний лозунг боротьби за соціальне визволення трудящих.

Народ, зазначав Франко, навчившись володіти зброєю, зможе «в певній хвилі пересадити свою волю супроти командуючої військової власті... І хвиля та настане як скоро маса народу — сільські і міські робітники і мужики — почнуть мати свою волю. Від тої хвилі військо царське станєть військом народним: машина вповість службу, мілітаризм згине через діалектику свого власного розвитку. Чого не могла доказати міщанська демократія з р. 1848, іменно для того, що була міщанська, а не робітницька, а іменно дати робучим масам свою волю, котрої зміст був би відповідним їх класовим інтересам — сего неохибно докаже соціалізм»<sup>1</sup>.

Вражає надзвичайно глибоке розуміння Франком діалектики окремих явищ суспільного розвитку, зокрема суперечливої природи армії в капіталістичному суспільстві. Мислитель-революціонер вже на початку 80-х років XIX ст. приходять до висновку, що одягнуті в солдатські шинелі робітники і селяни, серцями яких оволоділи полум'яні соціалістичні ідеї, знищать існуючий лад і побудують нове, соціалістичне суспільство.

Слід підкреслити, що Франко, вірно вбачаючи причини зростання мілітаризму в капіталістичному суспільстві в суспільно-політичних і економічних факторах, правильно визначив соціальні корені визвольних війн при капіталізмі. Полемізуючи з французьким публіцистом Лоріо Боліе, який бачив причину війн у психології людей, їх воєнничому характері, прагненні до «самопізнання» і т. д., Франко писав: «Не в недостатці почуття і самопізнання народного лежить головна причина сучасних війн, — хоч звісно, недостача та чимало сприяє вибухам війн. Головна причина війн, мілітаризму і zarazом тої оплаканої недостачі народного самопізнання лежить уся в наших поганих суспільних і економічних обставинах»<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Архів І. Я. Франка, ф. 3, № 477 (П-426).

<sup>2</sup> І. Франко, Війни і військо в наших часах, «Світ», 1882, № 16-17, стор. 29.

Франко конкретизує своє розуміння «поганих суспільних обставин». На його думку, «ворогування суспільне» між вольними і невольниками, упривілейованими і неповноправними, бідними і багатими, панами і підвладними... може бути і бувало в наших часах причиною війн»<sup>1</sup>.

Пізніше, у 1888 р. Франко в політичному огляді європейського життя за рік, даючи глибокий аналіз основних моментів міжнародних подій, вказав на наближення світової війни, причиною якої він вважав зростання конкуренції між капіталістичними країнами, що в свою чергу вело до зростання мілітаризму і колоніалізму. Мілітаризм, відзначав Франко, тяжить і на економічному, і на політичному, і на духовному житті. Особливо великою небезпекою для миролюбних народів Франко вважав зростання мілітаризму в Німеччині. «Німеччина,—писав він,— рішучо виростає з своїх границь, готується до страшної подвійної боротьби з Францією від заходу і з світом слов'янським від сходу. Від східного боку боротьба та кипить уже, ведеться чисто новочасним способом і з чисто середньовіковим завзяттям... Відносини міжнародні і суспільні в Європі великими кроками наближаються до нових, не ясно ще зарисованих, але неохвибних змін»<sup>2</sup>.

Отже, Франко бачив соціальні, класові причини війн і міжнародних конфліктів.

Письменник був твердо переконаний в тому, що тільки війна в інтересах більшості народу, за його соціальне і національне визволення може знайти виправдання. На війну в інтересах купки експлуататорів народ повинен відповісти, як на діяння злодіїв, що забрались в чужу хату.

Актуально звучать і тепер гнівні попередження поета-революціонера всяким мілітаристам і воєнним авантюристам. У вірші «Супокій» (1883 р.) поет говорить:

Супокій — святе діло  
В супокійні часи,  
Та сли в час війни та бою  
Ти зовеш до супокою —  
Зрадник або трус еси.

<sup>1</sup> І. Франко, Війни і військо в наших часах, «Світ», 1882, № 16—17, стор. 29.

<sup>2</sup> І. Франко, Політичний огляд, «Правда», 1888, № XIV, стор. 53—54.



Бо коли народи в згоді  
Враз працюють, щоб природі  
Вирвать тайну не одну,  
В тьму життя влить світла досить, —  
Горе тому, хто підносить  
Самовільну війну<sup>1</sup>.

Франко не просто заперечував тлумачення буржуазних соціологів про природу війн. Розкриваючи класову природу війн в антагоністичному суспільстві, він ясно бачить ту силу, що спроможна покласти край всяким війнам. Сила ця — могутній революційний крок мільйонних мас народу по шляху історичного прогресу, по шляху до майбутнього, соціалістичного суспільства.

Щодо цього дуже характерним є вірш Франка «Смертельно ранений», який він в основному написав у 1883 р. і закінчив вже того ж року, коли вирувала перша світова війна. У вірші поет ще раз висловлює тверду впевненість в прийдешню революцію:

Що там за гомін? Надо мною  
Лавиною він кам'яною  
Гримить, мов чорная гора.  
Що то за крик? Ах, знаю, знаю!  
Виразно, ясно спомінаю:  
Се та сподівана пора!  
Там вулицями ступонить  
Ріка народу і валить  
Тиранський трон! Гармати грають,  
Реве пожежа, кровця рине,  
А люди вереск підіймають,  
Страх їм замовкнуть не дає.  
То революція, єдине,  
Коханеє дитя мое<sup>2</sup>.

### Погляди на релігію і шляхи її подолання

Матеріалістичне сприйняття Франком явищ природи визначило і його ставлення до релігії як однієї з форм суспільної свідомості.

Атеїстичні погляди Франка мали багато спільного з атеїзмом російських революційних демократів, що зумовлювалось спільністю історичного процесу розвитку двох

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. X, стор. 39.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIII, стор. 144.

братніх народів. Ця спільність полягала ще й в тому, що антирелігійний світогляд російських і українських революційних демократів був підпорядкований завданням визвольної боротьби народу. Відомо, що атеїзм французьких матеріалістів XVIII ст. в силу їх класової обмеженості не був підпорядкований безпосередньо живим потребам народно-визвольного руху, а народ взагалі виключався із сфери політичного життя (за винятком, хіба, атеїзму Руссо).

Франко пішов далі французьких атеїстів-просвітителів і в тому, що розглядав релігійні вірування людей не тільки як результат слабості людського розуму, а й як результат впливу на свідомість трудящих політичних інтересів пануючих класів.

Говорячи про спільність атеїстичних поглядів Франка і російських революційних демократів, треба мати на увазі й ту обставину, що атеїстичні тенденції російського народу (на які вказував Белінський) були властиві й українському народові. Крім того, подібно до російського самодержавства австрійський уряд і весь реакційний табір Галичини використовували, як могли, церкву та її інститути в боротьбі з революційно-демократичною і соціалістичною пропагандою. Тому Франкові, Павлику, О. Терлецькому та іншим довелося вести таку ж гостру боротьбу з клерикальною ідеологією, як і російським революційним демократам.

Разом з тим атеїзм Франка мав і деякі особливості. По-перше, український мислитель в критиці релігії міг спиратись на досягнення природознавства кінця XIX і початку XX ст., тому його атеїзм мав міцну природознавчу основу. По-друге, Франко завдяки знайомству з працями Маркса і Енгельса зумів близько підійти до марксистського розуміння класових, а також соціальних коренів релігії. Нарешті, Франко вперше в історії визвольного руху українського народу в широкому плані висунув завдання систематичної боротьби з релігійними забобонами шляхом поширення серед народу наукових знань. Правда, у Т. Г. Шевченка, особливо в його революційній поезії, говорилося про подолання релігійних забобонів. У геніального українського поета є й прямі звернення до народу з атеїстичною пропагандою. Але Франко на новій, природничо-науковій основі робить практичні кроки в боротьбі з релігійним мракобіссям. Його гнівні виступи проти ка-

толицької і уніатської церкви були одночасно спрямовані проти всього буржуазно-поміщицького ладу Австро-Угорської імперії. В цьому сила атеїзму письменника.

Уже в ранній період своєї творчості І. Франко виступає переконаним ворогом релігії і церкви. В написаному в тюрмі програмному вірші «Товаришам із тюрми» (1877 р.) Франко проголошував:

Ми ступаєм до бою нового  
Не за царство тиранів, царів,  
Не за церков, попів, ані бога,  
Не за панство неситих панів.

Наша ціль — людське щастя і воля,  
Розум владний без віри основ,  
І братерство велике, всесвітнє,  
Вільна праця і вільна любов!<sup>1</sup>

Ставлячи на перше місце в суспільному прогресі «розум і працю» народу, поет закликає покінчити з молитвами про прихід вигаданого церквою «царства божого» на землю.

Вірш Франка викликав люті служителів культу. Пое-та, «небезпечного для суспільства, соціаліста і вільнодумця» (за виразом реакційної преси), попи піддали анафемі. Але це не злякало письменника-революціонера. На люті церковників Франко відповів рядом антиклерикальних і атеїстичних творів (нарис «Патріотичні пориви», сатиричні поеми «Дума про Меледикта Плосколоба», «Дума про Наума Безумовича» та ін.), в яких викрив антинародність і антидемократизм «отців церкви».

У поемі під красномовною назвою «Ех nihilo» («Монолог атеїста»), у статтях «Католицький панславизм», «Воскресіння чи погребіння», «Радикали і попи», «Радикали і релігія», в праці «Поема про створення світу» та ін. Франко намагається дати відповідь на ряд питань, зв'язаних з існуванням релігії. Досліджуючи походження релігії і релігійних вірувань, місце релігії в суспільному житті, письменник-атеїст близько підходить до вірних наукових висновків.

Поема «Ех nihilo» — один з найбільш яскравих атеїстичних творів Франка. Думки і сумніви ліричного героя,

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XI, стор. 495.



його темперамент і схвильованість борця, шукача істини, не можуть не викликати симпатії у читача. Ця глибоко атеїстична, антицерковна поема не була надрукована за життя Франка.

Устами свого героя поет рішуче відкидає існування бога, легенда про якого розвіяна «стрілами думок могутих, ясних». Франко переконує своїх читачів у тому, що бога «нема і не було ніколи», що він лише створена людською фантазією фікція.

Нема, нема вже господа на небі!  
Немає творця, ані самодержця,  
Нема того, що всемогучим словом  
Усе з нічого вивів! <sup>1</sup>

проголошує Франко на початку поеми.

Міф про існування бога був розвіяний наукою, сміливим людським духом, що «вривався на закатане поле релігії».

Франко називає своїми співниками тих вчених, які підкопували своїм генієм основи релігії.

Лукрецій і Джордано,  
Сервет і Тацит, Соцін, Цицерон  
І Лукіан і многи-многі інші  
Старі й нові вільнодумці, чесні  
Еорці свободної, плідної мислі,  
І їх великі співники — учені  
Відкривачі, дослідники природи —  
Колумб, Коперник, Кеплер, Тіхо Браге —  
Ось співники мої, мої майстри  
І вчителі! <sup>2</sup>

У поемі змальовано картини шукань допитливого людського розуму. Потрібні були століття спостережень і зіставлень, щоб прийти до логічного висновку: не бог створив людину, а, навпаки, людина на свою подобу створила бога. Герой поеми говорить:

...Не жаден бог  
Не сотворив з нічого чоловіка  
На образ свій і на свою подобу,  
Але протинно, чоловік творив  
Богів з нічого, все на образ свій  
І на свою подобу <sup>3</sup>.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIII, стор. 188.

<sup>2</sup> Там же, стор. 191—192.

<sup>3</sup> Там же, стор. 193.

Отже, Франко вірно бачив корені наївного антропоморфізму в тому, що в далекому минулому люди ще не могли піднятися до правильного розуміння явищ природи. Перебуваючи на низькому рівні суспільного розвитку, придушена стихійними силами природи і безсила перед ними, людина обожнювала предмети навколишнього світу. Цю думку Франко висловлював і раніше у відомій праці «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881—1882 рр.), в якій писав: «...Чим на нижчій щаблі розвитку стоять люди, тим упертіше думка їх преться в позаприродний, позазисловий світ. Живучи під найтяжчим гнітом матеріальних условин, вони творять тисячі казок про душі і духів, про почвар і богів. Ціле їх життя земне починає бути залежне від істот неземних, т. є. прямо від витворів їх власної фантазії»<sup>1</sup>.

Франко зауважує, що звільнення людей від «самими людьми сотвореної власті» — надзвичайно довгий і тяжкий процес. Цей процес органічно пов'язаний з розвитком науки, що в свою чергу залежить від економічних і політичних умов життя суспільства. З цього приводу Франко вказував: «Увільнення того, се й є боротьба правдивого знання, науки, з мнимим знанням, з вірою, релігією. Очевидна річ, що ті дві ворожі сили стоять до себе в відворотнім стосунку: чим більше науки, тим менше віри, бо наука не є віра, а сумнів, критика; чим більше віри, тим менше науки. І знов, очевидна річ, що стосунок той в великій мірі залежить від даних економічних і політичних обставин...»<sup>2</sup>.

Простежуючи історію цивілізації від найдавніших часів, Франко звертає увагу на те, що однією із сторін історичного прогресу є розкріпачення людської думки від віри, від фіктивного знання.

Звільнення від віри в богів і духів відбувається, на думку Франка, не стихійно і не мирно, а в запеклій боротьбі правдивого знання з релігійним дурманом. Наука і релігія ніколи не можуть примиритись і перебувають в постійному антагонізмі. Письменник вірно відзначає, що антагонізм цей можна подолати повним торжеством науки. І тут могутню роль повинні відіграти економічні і політичні фактори: «...Чим ліпше укладаються економічні і

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 99.

<sup>2</sup> Там же, стор. 99—100. Підкреслення Франка.

політичні обставини, — писав він, — чим більша сума політичної волі і економічного добробуту в суспільності, тим сильніше і пряміше розвивається наука, тим більше блідне і слабне віра, релігія»<sup>1</sup>.

Франко добре розумів, що остаточне торжество науки над релігією можливе лише при соціалізмі, коли будуть створені всі необхідні умови для розвитку науки. Тільки при соціалізмі, писав він, «наука стане верховним принципом історії, стане добром усіх людей, провідником їх життя, праці і боротьби за існування<sup>2</sup>, а віра, релігія зійде до нуля, т. є. як складник історичного розвитку перестане існувати»<sup>3</sup>.

Матеріалістично вирішуючи основне питання філософії, Франко показував безпідставність тверджень церковників про створення світу богом. Наукові відкриття, критика і досвід, за зауваженням Франка, дали тверду, непохитну основу монізму в природі, довели абсурдність ідеї божественного початку світу.

Ворог ідеалізму в поглядах на розвиток природи, Франко підкріплює свої висловлювання про монізм в природі посиленнями на найновіші досягнення астрономії, геології, біології, психології та інших наук. Письменник-атеїст спростовує вигадки ідеалістів про вродженість ідей, в тому числі релігійних. «...Справжня наука, — писав він, — не має нічого спільного з якимись надприродними силами, вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що нібито керують зовнішнім світом. Вона має справу тільки із світом зовнішнім, з природою, розуміючи цю природу якнайширше, тобто включаючи туди все, що тільки підлягає нашому пізнанню, отже і людей з їхнім поступом, історією, релігіями і всі ці незлічимі світи, які заповнюють вселенну»<sup>4</sup>.

Відстоюючи матеріалізм, як єдино наукове світорозуміння, Франко заявляв: «Кожна наука, якщо вона хоче бути справжньою наукою, а не шахрайством, мусить спиратися на життєві спостереження».

Особливо непримиренний був Франко до тих «народ-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 100.

<sup>2</sup> Під терміном «боротьба за існування» Франко розумів головним чином пристосування людини до природи, боротьбу людей за поліпшення свого матеріального добробуту.

<sup>3</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 100.

<sup>4</sup> Там же, стор. 25.



них просвітителів», які, підсолоджуючи релігію, намагались узгодити її з наукою.

Він нещадно викривав новоявленого «пророка» — українського націоналіста П. Куліша, який став на цей шлях. Показуючи реакційність збірки Куліша «Хуторна поезія», Франко окремо спинається на повній нікчемності зверненого до українського народу лозунга Куліша «не хитати золотих стільців», а висповідувати «філософію терпіння», вірити в «єдиного, всемогучого бога». «Та й дивний же той бог д. Куліша! — іронізує Франко. — Напівдогматично-християнський, котрий рядить світом і природою — в пику механічним і несвідущим силам природи, а напів якийсь раціоналістичний, котрий, по пророцтву д. Куліша — «воскресне у сяєві науки». Ми раді б знати, котра то наука воскресить його? Чи геологія, котра виперла його з творення землі? Чи біологія, котра виперла його з творення живих істот? Чи психологія, котра виперла його з усіх об'явів психічних? Чи філософія, котра виперла його з границь нашого досвіду, мислення і поінання? Може, д. Куліш своїм пророцьким духом знає що про таку науку, котра воскресить бога, — ми про таку науку нічого-сінько не знаємо»<sup>1</sup>.

Франко часто підкреслював велику роль науки в боротьбі з теологією. Саме наука, на думку письменника, змогла поступово, але ґрунтовно підірвати фундамент не тільки католицизму, а й віри взагалі. Незважаючи на вогнища інквізиції, тортури і тюрми, наука крок за кроком звужувала поле, на якому раніше панувала сліпа віра. Для поета було ясно, що героїчні зусилля Джордано Бруно, Кампанелли, Галілея не були даремними. Боротьбу з релігією продовжили французькі просвітителі XVIII ст. З любов'ю Франко називає імена Вольтера і Руссо, які в період, що передував французькій революції, доклали багато енергії для розвінчання лицемірної моралі церкви. Та небезпека зараження людської свідомості теологічними премудростями не тільки залишилась, на думку Франка, в нові часи, але навіть виросла в зв'язку з постійним намаганням церковників опікунтуватися над народним життям, школою і т. д.

Франко не раз попереджав молодь про небезпеку, що йшла від церкви. Він радив молодим людям не займатись

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XVII, стор. 181.

теологічними науками, справедливо зауважуючи, що теологія лише маскується науковою термінологією, «науково», так би мовити, обгрунтовує божественне походження світу, а насправді всіляко придушує самостійну думку. Теологія, писав Франко, породжує застій творчої думки, освячує неучтво і на практиці в умовах Галичини штовхає частину молоді на шлях боротьби за посади, що найбільш високо оплачуються. Відомо, що саме такими посадами в Австро-Угорщині були церковні.

Франко викриває намагання авторів псевдонародних книжок тримати трудящі маси в темноті, якнайдалі від матеріалістичних ідей. Популяризатори богословської літератури в Галичині твердили, що народ здичавів би, якби йому на кожному кроці не нагадували його «вище завдання». Висміюючи горе-просвітителів із львівської «Просвіти», Франко писав: «Жаль тільки, що вони не пригадають собі, що всілякі попи вже ось трохи не тисячу літ клеплять тому народові о тих «вищих завданнях», а він усе-таки, по їх поняттям, крайній дикар і матеріаліст»<sup>1</sup>.

Письменник звертав увагу передової інтелігенції на те, що переконати неписьменного, затурканого селянина в матеріалістичному походженні світу — справа надзвичайно складна і вимагає багато часу. Народ, говорить Франко, необхідно систематично знайомити з науковими відкриттями. Сам письменник в журналах, що їх він видавав разом з своїми однодумцями, відводив чимало місця для пропаганди в популярній формі науково-природничих знань.

Критикуючи безглуздість тверджень галицьких націоналістів-народовців, а також москвофілів про те, що наука нібито непотрібна простому народу, письменник показує справжню причину нетерпимості цих фальшивих друзів народу до науки. Характеризуючи становище, в якому перебувала наука в Галичині (внаслідок «турбот» отців церкви), Франко писав: «Адже ціла наука — чужина у нас, і вся вона якраз відводить розум людський *від віри*, а веде його до *пізнання*, і вона давно вже підкопала основи вашого<sup>2</sup> християнства»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 114.

<sup>2</sup> Франко тут полемізує з москвофілом попом Наумовичем, ворогом науки.

<sup>3</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 46. Підкреслення Франка.

Історія науки — це історія боротьби справжнього знання з релігією. Духовенство, за твердим переконанням Франка, завжди і всюди було ворогом науки. «Все і всюди, — писав він у брошурі «Радикали і попи», — де будилася нова думка, де роздавалося живе слово, навіть з уст одиниць-попів, — загал попівства, його світочі і верховоди ставали проти, піднімали крик, уживали і надуживали своєї влади, щоб побороти, задушити новину, скувати нового духа, заглушити нове слово»<sup>1</sup>.

Франко, як і російські революційні демократи, рішуче відкидав твердження про природжену релігійність народу. Віра в бога у простих людей — більше від традиції, що закріплювалась церквою. Він висміює твердження українських буржуазних націоналістів про нібито надзвичайну релігійність українського народу. «Чи наш народ релігійний? — питав Франко і відповідав: — З чистим сумлінням кажемо, і ви самі, коли не схочете брехати проти правди, мусите визнати, що ні... Віра в одного бога є у нього чимсь таким, як свята ікона в хаті: перед нею він поклониться, свічку засвітить, але зрештою практичного впливу на його життя вона не має»<sup>2</sup>.

На думку письменника, кожна людина, не позбавлена здорового глузду, обов'язково приходять до правильного розуміння явищ природи. Але попи і поміщики намагаються направити думки трудящих в сторону віри. Простим людям, пише Франко, в церкві, потім в сільській школі забивають голову біблейським дурманом, розповідями про богів і чудеса. Ці розповіді «перероблені і пристосовані нібито для розуму, насправді видумані в інтересах певних класів...»<sup>3</sup>.

Однак наука, досвід показали, що неможливість пізнання світу — це «фальшиві, фікційні, виплоти чи то старої на віру повторюваної традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи вкінці недотепності та недосконалості наших змислів, доки їх не окрилює критичний розум, опертий на детальнім вивченні і порівнянні фактів і явищ»<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Іван Франко, Радикали і попи. Львів, 1898, стор. 12.

<sup>2</sup> І. Франко, Радикали і релігія, Львів, 1898, стор. 5.

<sup>3</sup> Див. Архів І. Я. Франка. ф. 3, № 1/18.

<sup>4</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 353.



У цьому висловлюванні розкрита і теоретико-пізнавальна сторона релігійних поглядів людей, як її розумів Франко.

Письменник не випадково говорить про «на віру повторювану традицію» і про суб'єктивний характер сприймання явищ зовнішнього світу. Віра у всемогутність творця — витвір фантазії людини. Це так. Правда, Франко тут дещо непослідовний. Складається враження, що цей фіктивний витвір — не фантастичне відображення у головах людей зовнішніх сил, що оточують їх в повсякденному житті, а чиста фантазія. Про таке тлумачення говорить і висловлене Франком положення про те, що чим нижчий ступінь розвитку людей, тим упертіше думка їх прямує в позаприродний, позасмисловий світ.

Висловлювання письменника про «на віру повторювану традицію» є дуже характерним для Франкового розуміння класових коренів релігії. Відомо, що пануючим класам вигідно підтримувати старі, реакційні традиції, сіяти сумніви в головах людей і під завісою нового хитро закріпляти або ж насаджувати старе, відживаюче. Франко прямо говорить, що, наприклад, введення християнства було викликане інтересами феодалів, їх намаганням закріпити свою політичну владу. Князі прийняли християнство з політичних причин, зауважував Франко.

Письменник-атеїст вказував на велику шкоду християнства, яке гальмувало прогрес, відвертало розум в сторону віри. «Не тільки віри поганські, — писав Франко, — відводили від пізнання правди (а властиво були перехідними, часом і блудними кроками духу людського в змаганні до порозуміння природи), але й віра християнська робила то само, і то ще в далеко більшій мірі, ніж наприклад віра грецька. Бо коли грецький політеїзм прямо виродив з себе грецьку філософію з Демокритом і Епікуром, то християнство, скоро прийшло до сили, першим ділом убило ту філософію і посадило світ на тисячі літ в темноті»<sup>1</sup>. Ясно, що і тут Франко розглядав християнство як могутню на той час політичну організацію, за спиною якої стояли пануючі класи.

Питання про місце релігії в класовому суспільстві Франко розглядав в основному з вірних позицій. Тут по-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XVI, стор. 48—49.

значився вплив творів Маркса і Енгельса, що їх письменник вивчав особливо старанно в період участі в робітничому революційному русі (1877—1882 рр.).

Франко прямо спирався на Маркса при розгляді питання про співвідношення між економікою і такими формами суспільної свідомості, як політика і релігія. «В своїй монументальній праці про капітал, — писав Франко, — Маркс доказує, що історія людства, се властиво історія економічного розвою, а все інше, політика, обичаї, релігія, се властиво тільки «надбудова» на економічній основі, а дуже часто тільки такий або інший вираз економічних інтересів»<sup>1</sup>.

Класовий характер релігії Франко показував на багатьох прикладах. Особливо часто наголошує письменник на реакційній ролі духовенства в історії українського народу. Політика духовенства була спрямована на захист своїх класових інтересів. «Чи не попи і біскупи, — писав Франко, — навчили наш народ бити поклони перед кожним урядом, здаватися на ласку з гори, ждати помилюванням там, де належало б упоминатися свого права? Чи не біскупи і попи завсігди спиняли у нас почини яснішої, рішучої, хлопської і щиро-народної політики? Вони добивалися прав і користей для себе, для своєї панівської класи, а народові товмачили, що то буде користь для цілого загалу»<sup>2</sup>.

Гнівню викриває Франко класовий характер релігії і церкви у своїх статтях «Ultra montes», «Католицький панславизм», «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» та ін. Він бачив величезну шкоду релігії і шукав вірних, найбільш практичних шляхів боротьби з нею. Революційний демократ і мислитель добре розумів складність цієї справи. Він перебирав різні варіанти боротьби з фідейзмом, з католицькою та уніатською пропагандою. З листа Франка до Драгоманова від 14 лютого 1886 р. видно, що він приходить до переконання про необхідність систематичної критики релігії.

Обов'язково треба виступити з чим-небудь, писав Франко, що принципіально зачіпало б справу віри і було б

<sup>1</sup> І. Франко, В наймах у сусідів, стор 328—329. Підкреслення Франка.

<sup>2</sup> І. Франко, Радикали і попи, стор. 21.

протидією всім натискам православ'я, з одного боку, і езуїтизму та католицизму, з другого<sup>1</sup>.

Франко хотів розпочати, як він говорив, «теологічну війну белетристичною ракеткою». З цією метою він пише поему «Святий Валентій», в якій засуджує християнську містику і аскетизм.

Одним з кращих засобів боротьби з релігійним дурманом письменник вважав викриття демагогії, фальші і лицемірства церковників.

На думку Франка, великим лихом для населення Галичини було те, що більшість інтелігенції складалась з попів, служителів культу, які втискували справу народної освіти у вузькі рамки релігійної моралі. І дійсно, в Галичині австрійська шкільна система відводила духовним школам і семінаріям особливе місце в підготовці вірних урядові чиновників з духовенства. Отці церкви мали в своїх руках великі грошові суми, а їх пропаганду всіляко підтримував цісарський уряд.

За підрахунками письменника з 43 книг, що вийшли в 1837—1860 рр. в Галичині, 40 було написано попами<sup>2</sup>. Франко зараховував церковників, духовенство до найбільш реакційних верств суспільства. Він підкреслював, що попи допомагали польським і українським поміщикам закріпити залишки феодальних відносин у Галичині.

У статті «Поли і економічне положення українського народу» Франко звернув увагу на те, що кріпосництво в своїй старій, традиційній формі трималось в окремих глухих місцях саме тому, що його підтримували попи<sup>3</sup>.

Особливо різко виступав Франко проти католицького духовенства, як найлютішого ворога українського та інших слов'янських народів. «Відколи тямить історія,—справедливо писав він,—католицизм був усе завзятим ворогом слов'янщини, і хто знає, чи не приніс їй більше шкоди від усіх кривавих війн з мадьярами, німцями та татарами!»<sup>4</sup>.

Ряд гострих, викривальних творів письменник-атеїст адресує оплотові католицизму — Ватікану. У продиктованій в останні дні свого життя поемі «Папі в альбом» поет

<sup>1</sup> Див. «Матеріали для культурної й громадської історії Західної України», т. I, стор. 182.

<sup>2</sup> Див. «Молот», Львів, 1878, стор. 90.

<sup>3</sup> Див. зб. «За сто літ», № 4, стор. 252.

<sup>4</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 33.



маює страшні картини кривавих злочинів пап. Він приходить до висновку, що банкрутство пап і їх згубної ідеології неминуче.

Відомо, що протягом століть Ватікан намагався розширити сферу свого впливу на Схід, в тому числі на Україну і Росію. Ці силкування Ватікану особливо зросли в XIX ст.

Посилаючись на історію, Франко писав, що з часів реформ Лютера і Кальвіна, а далі під впливом критики церкви французькими просвітителями устої Ватікану на Заході захиталися. Тому папи римські і звертають увагу на Схід, піклуються про те, щоб «придбати престолові своєму нових слуг, нову опору, а для сеї цілі всі дороги добрі». Про методи, якими папи діють, щоб завоювати папству на Сході, Франко в статті «Католицький панславизм» пише: «Почалась і тут та сама двуллична, папська політика, котрою папство свого часу вмiло верховодити у світі: кокетовано, з одного боку, з деякими слов'янськими народами, котрі особливо віддані були католицизмові, наділювано їх щедро папськими благословенствами, а з другого боку, кокетовано і з іноплемянними утисниками тих народів, з властями держав, в котрих вони жили, і дуже часто юджено<sup>1</sup> одних на других, щоб тим способом одних і других визискувати»<sup>2</sup>.

Сам факт зростання в останній чверті XIX ст. революційного руху на Сході не міг прийтися до смаку Ватікану. Католицька церква в зв'язку з цим консолідує сили, використовує свій потужний пропагандистський апарат. Папа Лев XIII звертається до віруючих з спеціальною енциклікою, з якої видно тваринний страх церковників перед революцією. «Випадки російські (вбивство царя Олександра II), — говорить в енцикліці, — наповнили світ тривогою перед страшною руйнуючою силою, котра хоче обадити всякий лад суспільний. Тота революційна сила зродилась з ослаблення світської власті духовенства...»<sup>3</sup>. Єдину надію папа покладає на церкву, католицизм як панацею проти народженої у XVIII ст. ідеї народного рівноправ'я: «Супроти тої страшної, революційної думки єдиною опорою є католицизм, котрий говорить, що всяка

<sup>1</sup> Підбурювано.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 35.

<sup>3</sup> Цитується за статтею І. Франка «Католицький панславизм», Твори, т. XIX, стор. 37—38.

власть від бога, і наказує народам підлягати тій власті, яка б вона не була»<sup>1</sup>. Ось де виразно проглянуло справжнє обличчя святих отців церкви!

Ватикан турбувався не тільки про себе, про церковні справи. Наприкінці XIX ст. він відігравав не останню роль в агресивних планах німецьких і австрійських імперіалістів. Зв'язаний економічно з великою буржуазією Німеччини і Австро-Угорщини, Ватикан влаштовує релігійні маніфестації (на зразок свята Кирила і Мефодія в Римі в 1881 р.), щоб привернути слов'ян на свій бік. Саме в ці роки папа посилено насаджував свою агентуру в Галичині і навіть у Східній Україні. Франко попереджає слов'янські народи про загрозу, що йде від «чорної хмари з Заходу». Письменник добре розумів, що поширення католицизму на Схід має політичний характер і означає підкорення слов'ян заходу, а по відношенню до Галичини — підкорення українського населення польській шляхті і здійснення шовіністичної ідеї відбудови «Великої Польщі» з включенням до неї українських земель.

Окатоличуванню українського населення було підпорядковане і створення в 70-х роках XIX ст. бойовничого католицького ордену «змертвихвстанців». Франко показав справжні політичні цілі натхненників цього єзуїтського ордену, діяльність якого заохочувалась австрійським урядом. Письменник закликав передову громадськість до рішучої відсічі католицькій пропаганді. Якби «змертвихвстанцям», заявляв Франко, вдалось добитись успіху в Галичині, економічне і правове становище українського народу ще більше погіршилося б, а польські поміщики виокристалі б це для посилення свого панування.

Величезну шкоду, що її несе католицизм українському народові та його культурі, Франко бачив і в самому поширенні католицького обряду, який, на його думку, «мусив би, мов клин, вбитися в живе тіло нашого народу, мусив би «неперебутою пропастею» відділити нас від наших братів за Збручем...»<sup>2</sup>.

Революційний письменник, який віддавав свій талант і енергію справі зміцнення дружби українського і польського народів, закликав передову польську громадськість боротись проти намагання «змертвихвстанців» ока-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 38.

<sup>2</sup> Там же, стор. 140.

толичити український народ. Він добре розумів, що успіх боротьби проти католицизму і реакційних підступів польської шляхти залежить від тісного союзу з поляками-демократами. До такого союзу Франко закликав у багатьох статтях («Воскресіння чи погребіння?», «Наш погляд на польське питання», «Дві унії», «В справі угоди» і т. д.). Письменник доводив, що католицизм завдав багато лиха не тільки українському, а й польському народові. Він нагадував, що орден єзуїтів приніс Польщі інквізицію і занепад в суспільному житті, що цей орден підбурював польську громадськість проти Росії та України — природних союзників Польщі і повертав її до Заходу — сильних ворогів Польщі, жертвою яких вона мусила стати<sup>1</sup>.

У своїй боротьбі проти католицизму Франко не був самотнім. Разом з ним виступали такі прогресивні діячі і письменники Галичини, як М. Павлик, О. Терлецький, О. Маковей та ін.

Велике значення мають виступи Франка та його однодумців і проти уніатської церкви. Дослідивши історію виникнення і поширення церковної унії на Україні, Франко показав, що унія була лише зручним засобом для наступу на економічні і політичні права українського народу. Письменник гнівно викривав українських націоналістів, які заявляли про «цивілізаторський», «культурницький» характер унії для України. «Унія, — відповідав Франко цим церковним «культуртрегерам», — була причиною довгої та важкої боротьби всередині малоруського народу і остаточно принесла незміримі шкоди цілому його духовному і політичному розвоєві..., причиноюлася до колонізації руської інтелігенції і в останніх часах сталася мостом, по котрому йде до нас єзуїтська та клерикальна пропаганда»<sup>2</sup>.

Франко дає вбивчу характеристику діячам унії в Галичині, які, по-холопськи вислужуючись перед Ватіканом, не спинялись перед найвіроломнішими методами релігійного закабалення народу. За завданням пап ці зрадники українського народу приймали католицизм, а потім знову «переходили» в православну віру, щоб краще виконувати

<sup>1</sup> Див. І. Франко, Наш погляд на польське питання, «Діло», 1883, № 36-39.

<sup>2</sup> І. Франко, Проти Ватікану, Держполітвидав УРСР, К., 1953, стор. 73.



свою чорну, езуїтську роботу. Ось перед нами відомий езуїт М. Рогоза, який «зробився православним, щоб знищити православ'я», ось Ігнатій Потій — людина безпринципна, хитра і лицемірна, ось єпископ луцький і острозький Кирило Терлецький, який «держав спілку з злодіями і рабівниками, фальшував гроші», а поруч з ним — єпископ львівський Балабан, не кращий від Терлецького<sup>1</sup>. Іншого львівського єпископа Йосипа Шумлянського Франко називав кримінальним злочинцем, що шляхом насильства і підкупів дійшов до високого чину. «Його ділання, — писав Франко про Шумлянського, — показує добре, якими способами проводилися й проводяться й досі церковні реформи»<sup>2</sup>. Такі характеристики були дуже дошкульними і влучали у найвразливіше місце церковних проповідників. Саме за це й ненавиділо письменника-борця духовенство католицьке і уніатське.

Отже, Франко був переконаним атеїстом, ворогом релігії і церкви. Матеріалістична основа загальнофілософських поглядів письменника, благодетельний вплив на Франка марксизму дали йому можливість близько підійти до розуміння класових і гносеологічних джерел релігії, побачити її реакційну суть.

Правда, не будучи марксистом, Франко не міг дати послідовного, чітко наукового пояснення походження і змін релігії, глибоко викрити її соціальні корені. З цієї ж причини він не міг вказати і на правильні шляхи її подолання. Дуже часто письменник посилається на розум і науку, як основні фактори в боротьбі з релігією і церквою.

Марксистський пролетарський атеїзм є найвищою формою атеїзму. Тільки марксизм-ленінізм вказав, що дійсним шляхом подолання релігії і релігійних пережитків є боротьба робітничого класу проти буржуазно-поміщицького експлуататорського ладу.

Марксизм учить, що релігія як одна з форм суспільної свідомості історично виникає з суспільного буття, а тому корені релігії криються в економічному устрої суспільства, вони мають насамперед основу матеріальну. Зрозуміти це положення не змогли навіть найвидатніші представники революційно-демократичної думки, в тому числі і І. Франко.

<sup>1</sup> Див. «Kurjer Lwowski», 1896, № 329.

<sup>2</sup> І. Франко, Проти Ватикану, стор. 116.

## Погляди на соціалізм

У системі соціологічних поглядів Франка особливе місце займає його розуміння майбутнього, соціалістичного ладу.

Розглядаючи соціалізм як природний, закономірний результат історичного процесу, письменник-мислитель твердив, що соціалістичний лад найповніше і найглибше відповідає прагненню людини до щастя.

І. Франко рано зацікавився соціалістичними ідеями. Студент перших курсів Львівського університету Франко вже старанно вивчає твори Маркса і Енгельса, засвоює окремі положення наукового соціалізму і пропагує їх серед львівських робітників.

Але в умовах відсталого Галичини в середині 70 років, коли соціальна база соціалістичного руху трудящих була ще надто вузька, революційні демократи на чолі з Франком не могли піднятися до наукового соціалізму. Їх соціалізм в основному мав дрібнобуржуазний, селянський характер, хоч і виходив в ряді питань за рамки соціалізму утопічного.

Так, торкаючись у листі до М. Драгоманова причин свого першого арешту в 1877 р., Франко писав, що він під час арешту був «соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий»<sup>1</sup>.

Пізніше, в період активної участі Франка в робітничому русі (1877—1882 рр.), він серйозно вивчав марксистські твори, що дало йому змогу в деяких питаннях вийти за рамки утопічного соціалізму. У працях «Катехізіс економічного соціалізму» (1878 р.), «Чого хоче Галицька робітницька громада?» (1881 р.), «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881—1882 рр.) та ін. Франко висловлює ряд глибоких думок про майбутній суспільний лад.

На думку Франка, соціалістичне суспільство повинно виникнути як заперечення капіталістичних порядків, заперечення нелюдської експлуатації. «Соціалізм,— писав він у праці «Катехізіс економічного соціалізму»,— мусить бути противний станам або суспільним класам, які тепер бачимо, хоч би вже тому, що вони є найбільша перешкода на шляху до людської рівності, бо вони, покладаючи вічно однакову працю на одних, не дозволяють їм діставати всебічної освіти,— а інших, даючи їм змогу жити без пра-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. I, стор. 15.

ці, роблять дармоїдами й п'явками трудящих класів»<sup>1</sup>. Письменник вказував на дуже великий потяг трудящих до соціалістичного ідеалу, особливо в середині XIX ст., коли, за словами Франка, Маркс і Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» поставили «справу соціалізму на твердий науковий ґрунт».

Франко добре розумів, що на шляху торжества ідей соціалізму стоять економічні і політичні інтереси пануючих класів. Знищення економічної нерівності — це перша передумова здійснення соціалістичних ідеалів. «Соціалізм,— відзначає письменник,— це змагання усунути всяку суспільну нерівність, усякий визиск і всяке вбожество, запровадити справедливіший, щасливіший від теперішнього лад, а саме таким способом, щоб теперішній продукційний капітал, себто ґрунти, фабрики, машини й інше знаряддя праці, а так само усяка сировина, замість бути приватною власністю кількох людей, має перейти у власність загалу»<sup>2</sup>.

Хоч Франко у деяких своїх працях і ототожнює утопічний соціалізм з науковим, але вже з наведених вище висловлювань письменника видно, що він далекий від того, щоб уявляти прихід соціалізму як результат порозуміння між бідними і багатими, згоду багатих відмовитись від приватної власності (як мріяла величезна більшість соціалістів-утопістів). Зіставляючи утопічний соціалізм з науковим, письменник мав на меті довести, що соціалізм Маркса і Енгельса виріс на ґрунті великих соціалістичних утопій минулого, що соціалістична думка має спадкоємний характер, розвивається по одній історичній магістралі.

Франко побачив принципіальну різницю між виробничими відносинами в первісній общині і організацією виробництва в соціалістичному суспільстві. Він вірно відзначав, що для соціалізму характерні складна організація праці, централізація машинного виробництва, поділ праці між робітниками навіть однієї галузі виробництва. Цього, звичайно, не могло бути при первісно-общинному ладі, хоч він і називається «первісним комунізмом».

Політичний устрій соціалістичного суспільства Франко уявляв неясно. Це впливало з нерозуміння письменником головного у вченні про соціалізм: необхідності встановлення диктатури пролетаріату шляхом пролетарської револю-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 13.

<sup>2</sup> Там же, стор. 7.



ції. Думка його про те, що майбутній лад повинен складатися з «одного політичного тіла, основанийого на повному самоуправлінні і свободі його складових частин: племен, народів і громад» була даниною утопічному соціалізму і в певній мірі відбивала федералістичні, анархічні ідеї Драгоманова, під впливом яких деякий час перебував і Франко.

Правда, Франко, слідом за Енгельсом, розумів, що при соціалізмі особливо зростає організаторська роль держави. Він писав з цього приводу: «Капітал — здобуток вселюдської, суспільної праці, буде й суспільною власністю. Власть політична, яко властью людей над людьми, зійде до нуля, а останеться тільки яко заряд<sup>1</sup> здобутків людської праці, яко адміністрація»<sup>2</sup>. Однак, виділяючи питання організації політичної влади при соціалізмі, Франко не враховував того, що і при соціалізмі зберігається насильницький характер держави щодо залишків розгромлених експлуататорських класів. Він допускав помилку, відкидаючи насильницький бік політичної влади в майбутньому соціалістичному суспільстві. Це певною мірою можна пояснити палкою ненавистю письменника-революціонера до буржуазної держави, що захищала інтереси пануючих класів.

«...Теперішня держава, — писав Франко в 1881 р., — то пани й багатирі, вороги робочого люду, і що від них добра для робітників надіятися годі, так що поки буде теперішній державний порядок в нашім краю, поти робітники бажань своїх по добрій волі не осягнуть»<sup>3</sup>. В іншому місці, торкаючись причин зростання мілітаризму в Європі в кінці XIX ст., письменник зазначав, що розвиток мілітаризму «робить усю державу капіталістом, помічником і сповнителем волі капіталістів»<sup>4</sup>.

Треба відзначити, що наведені висловлювання Франка про державу соціалістичного суспільства відносяться до кінця 70-х років XIX ст. і початку першого десятиріччя XX ст. Основні ж теоретичні питання про державу соціалістичного суспільства були розроблені В. І. Леніним значно пізніше, коли практика визвольної боротьби і перемога соціалістичної революції дали можливість зробити теоре-

<sup>1</sup> Розпорядник.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 108.

<sup>3</sup> Там же, стор. 62.

<sup>4</sup> Там же, стор. 107.

тичні узагальнення щодо державного устрою при соціалізмі.

Важливо підкреслити, що Франкові належать дуже цінні думки про взаємовідносини між народами в соціалістичному суспільстві. Письменник вважав, що в основі цих відносин повинно бути почуття інтернаціоналізму, взаємодовір'я і поваги між народами. «Ідея соціалізму, — писав він, — простує, зрештою, до найщільнішого збратання (федерації) людей із людьми й народів із народами, як вільних із вільними й рівних із рівними, простує тим самим до скасування всякої підлеглості, всякої політичної залежності, всякого поневолення народу народом і до скасування воєн, що противні людській природі, нищать поступ і роблять людину дикою»<sup>1</sup>.

Разом з тим Франко вважав, що назріли умови для перемоги соціалізму не тільки в передових капіталістичних країнах, а й в таких порівняно відсталих провінціях Австро-Угорської імперії як Галичина. «Як усюди, так і в нас є визискувачі й визискувані — є трудящий клас по селах і по містах, становище якого не тільки не краще, а часто навіть гірше, ніж деінде... Отже бачимо, що ґрунту для соціалізму є у нас досить і що наші відносини так само, як і скрізь, домагаються швидкої зміни»<sup>2</sup>.

Правда, Франко невірно думав, що перехід від капіталізму до соціалізму — це справа недалекого майбутнього. Досить, на думку письменника, усупільнити основні знаряддя і засоби виробництва, правильно поставити облік і розподіл продуктів праці і основна мета соціалізму буде досягнута. Він не враховував того, що це складна і копітка справа, зв'язана з гострою класовою боротьбою, з виробленням досвіду господарювання, з вихованням і перевихованням мільйонів трудящих, що для цього треба багато часу.

Тут же зауважимо, що намагання Франка і його однодумців створювати «селянські спілки» і «робітничі асоціації» в Галичині зовсім не означало, як гадають деякі дослідники, прагнення негайно здійснити соціалістичні ідеали. Йшлося лише про те, щоб в умовах капіталізму полегшити надзвичайно тяжке становище трудящих, особливо селянства.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 12.

<sup>2</sup> Там же, стор. 16.

Ось що писав з цього приводу сам Франко у 1890 р. в статті «Що таке громада і чим би вона повинна бути»: «Тут тільки з гори застережемося проти одного — не так закиду, як підозріння, не мов би те, що ми осе радимо, був *соціалізм*, заборонений нашими уставами. Хто вам се скаже, той або не розуміє того, що говорить, або не бажає вам добра. Коли те, що ми радимо, — соціалізм, то такий же самий соціалізм є і всяка спілка ремісницька, торгова і банкова. Ми радимо тільки, щоб кожна наша громада, для ліпшого господарювання перемінилася в одну, дві чи кілька там спілок рільничих, зав'язаних на підставі легального контракту»<sup>1</sup>.

Тому невірним є твердження В. Калиниченка в його дисертації «Соціологічні погляди І. Франка» (Київ, 1956 р.) про те, що «на думку Франка, до соціалізму можна прийти через організацію виробничої селянської кооперації». Як видно з наведеної цитати, створення великих селянських господарств — фольварків — Франко не вважає соціалізмом.

До речі, В. Калініченко неправильно характеризує і діяльність радикальної партії, партії дрібнобуржуазної за своєю природою, та її ставлення до соціалізму. На стор. 88 своєї дисертації В. Калініченко пише: «Радикальна партія ставила своєю кінцевою ціллю здійснення соціалістичного ідеалу в країні». Насправді ж програма русько-української радикальної партії мала лише декларативний характер і була складена під значним впливом дрібнобуржуазних утопічних ідей М. Драгоманова. Щоб переконатися в цьому, досить порівняти програму драгомановської «Громади» (Женева, 1879 р.) з опублікованою в журналі «Народ» № 20 за 1890 р. програмою радикальної партії.

Треба сказати, що пізніше Франко зрозумів непридатність для визвольного руху так званого соціалізму Драгоманова. Ліберальні ідеї Драгоманова виражали по суті інтереси української буржуазії, яка оформлялась в кінці XIX ст. в самостійний клас. Франко досить різко критикував Драгоманова за реформізм і анархізм, рішуче заперечував тим дослідникам, які виставляли Драгоманова соціалістом. «Драгоманов, — писав він у статті «Суспільно-політичні погляди Драгоманова» (1906 р.), — ані практично не займався соціалістичною пропагандою та соці-

<sup>1</sup> «Народ», 1890, № 5, стор. 63.



лістичними реформами, ані теоретично не писав нічого, що давало би підставу зачислити його до теоретиків соціалізму»<sup>1</sup>.

На думку Франка, «соціалізм» Драгоманова був мішаниною хлопофільства з буржуазними ідеями, що ніколи не піднімались вище інтересів дрібного буржуа, заможного селянства. І це дійсно так. Драгоманов часто виступав за «безначальство», «безвладдя», його ідеал — громада заможних виробників. Драгоманов не хотів помічати того, що громада диференціюється в зв'язку із зростанням класового антагонізму на селі.

Дрібнобуржуазний анархізм Драгоманова, отже, не мав нічого спільного з соціалізмом. Тому Франко, віддаючи належне Драгоманову як видатному вченому-етнографу і фольклористу, з твердих революційно-демократичних позицій критикує його реформізм і анархізм. «Тут справді можна сказати, — писав Франко про ідеї Драгоманова, — що вчений і історик розминувся зі своєю наукою і замість наукового викладу дає нам наївні міркування мужика, що не бачив світла і не потрафить піднятися думкою до зрозуміння великої суспільної організації, понад свою громаду або особисту користь і приємність. Ні, так соціалістичний ідеал не виглядає і виглядати не буде»<sup>2</sup>.

Ці висловлювання Франка в 1906 р. свідчать про його ідейну зрілість в питаннях соціалізму. Щождо думок його на початку 90-х років XIX ст. про створення в Галичині селянських господарств-фольварків, то тут було багато від утопічних ілюзій. Франко вважав, що створені на кооперативних началах великі селянські господарства, з усупільненими знаряддями праці і реманентом, можуть вести успішну конкуренцію з поміщицькими господарствами і, отже, уберегти селян від повного розорення. В період активної діяльності радикальної партії Франко особливо часто виступав з такими думками в журналі «Народ» і в газеті «Хлібороб». Його заклики до створення кооперативних селянських господарств і деякі практичні кроки в цьому напрямі не могли в умовах капіталізму мати успіху. І не дивно. Навіть в наш час багаторічна боротьба батраків Південної Італії за право обробляти на кооперативних началах пустуючі землі зустрічає шалений опір поміщиків і уряду. Зрозуміло, що опір з боку поміщиків і кур-

<sup>1</sup> ЛНВ, 1906, т. XXXV, стор. 237.

<sup>2</sup> Там же, стор. 239.

кулів у Галичині в 90-х роках XIX ст. був ще більшим. В умовах капіталістичних виробничих відносин селянська кооперація не могла прищепитись, а тим більше розвинути в кооперацію соціалістичного типу.

Заслугує на увагу думка Франка про рівність в соціалістичному суспільстві. Під рівністю письменник розумів можливість для всіх «користуватися досягненнями науки, мистецтва і привілеями життя». На перешкоді рівності між людьми стоїть приватна власність, що, на думку Франка, повинна бути знищена. «Приватна власність, — писав він, — що тепер є тереном у носі дальшого поступу, а також джерелом нерівності і несправедливості між людьми, повинна бути скасована. *Спільна праця і спільна власність*, се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад»<sup>1</sup>.

Рівність як рівне право всіх людей користуватися здобутками людської праці не можна розцінювати в дусі дрібнобуржуазної зрівнялівки. Виходячи з марксистського економічного вчення, Франко добре розумів, що головне в соціалізмі не встановлення «абсолютної рівності всіх», а ліквідація соціальної нерівності, ліквідація умов, що породжують експлуатацію. Пізніше, викриваючи домисли ворога соціалізму — митрополита Шептицького про рівність, письменник писав, що соціалісти в основу своєї програми зовсім не кладуть якусь фіктивну, абсолютну рівність, а лише ліквідацію соціальної нерівності, ліквідацію нерівних можливостей праці і заробітку; вони не обстоюють, щоб результати праці кожної людини були абсолютно однаковими. «Абсолютна рівність, — писав Франко, — се такий абсурд, якого й збивати нема потреби»<sup>2</sup>.

Як видно, Франко розумів, що потреби людей, їх участь в суспільному виробництві і оплата їх праці не можуть бути однаковими, вони залежать як від характеру праці людини в майбутньому суспільстві, так і від індивідуальних нахилів<sup>3</sup>.

Виходячи з розуміння рівності при соціалізмі, письменник вірно розв'язує і питання про власність в соціалістичному суспільстві. Франко, наприклад, правильно вважав,

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 187. Підкреслення Франка.

<sup>2</sup> І. Франко, Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм, ЛНВ, 1904, т. XXXVIII, кн. 10, стор. 21.

<sup>3</sup> Задоволення потреб людей в соціалістичному суспільстві залежить головним чином від розвитку продуктивних сил суспільства.



що при соціалізмі встановлюється лише суспільна власність на основні засоби виробництва, на ті предмети, володіння якими при капіталізмі спричинює експлуатацію людини людиною.

Розвінчуючи демагогічні твердження Шептицького нібито соціалісти хочуть знищити всяку власність, Франко звертає увагу на те, що власність має суспільний і індивідуальний характер. Але суспільна за характером власність несправедливо перебуває в руках капіталістів, і з цим не можна примиритися. Соціалісти, відзначав Франко, «пильно відрізняють власність консуляційну, пожиткову, від власності продукційної (средств продукції, фабрик, копалень, землі) і домагаються *усуспільнення*... сеї другої, полишають уладження власності пожиткової... Говорити, що соціалісти зносять усяку приватну власність, значить не розуміти зовсім доктрин соціалізму»<sup>1</sup>.

Встановлення суспільної власності на знаряддя виробництва знищить, на думку Франка, саму основу класової нерівності і дасть можливість здобутки людської праці направити для щастя більшості людей.

Дуже цікаві висловлювання Франка про використання в соціалістичному суспільстві досягнень техніки, науки і культури. Письменник вважав, що будівники соціалістичного суспільства не повинні відкидати те цінне і позитивне, що створювалось в минулому цілими поколіннями людей, руками простих трудівників і розумом учених. «...Матеріал давній, — писав він, — здобутки попередніх віків, не викидаються, — вони всі найдуть доволі місця в новім будинку, тільки ж угруповання їх тепер мусить бути зовсім інше, погляд на них зовсім відмінний»<sup>2</sup>. Наведені слова свідчать, наскільки глибоко письменник розумів необхідність критичного використання культурної спадщини минулого.

Франко розумів, що при соціалізмі будуть створені необмежені можливості для розквіту національної культури і економіки всіх народів, тому що «соціалізм зовсім не суперечний національному розвитку». Зростання національного багатства при соціалізмі, створення нової культури з використанням всіх цінних здобутків минулого відбуватимуться, на думку письменника, завдяки вільній

<sup>1</sup> І. Франко, Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм, ЛНВ, 1904, т. XXXVIII, кн. 10, стор. 21. Підкреслення Франка.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 65.



праці вільних громадян. «Соціалізм, — писав Франко в брошурі «Катехізіс економічного соціалізму», — хоче всім дати змогу користати з науки, мистецтва й вигод життя, а тільки там, де це є, можна говорити про справжню вільність»<sup>1</sup>.

Франко застерігав від нехтування національними особливостями кожного народу, який стає на шлях соціалізму. В огляді «Українська література в 1906 р.» він писав: «...В таких інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові, органічні парості можуть у кожнім краю виростати тільки з виразно національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю»<sup>2</sup>.

Висловивши ряд глибоких і оригінальних думок про соціалізм, Франко все ж не зміг з позицій марксизму визначити закономірності перемоги соціалізму над капіталізмом. В умовах зростання в Галичині ролі робітничого класу у визвольній боротьбі орієнтація Франка на селянство як основну революційну силу привела до неправильно-го висновку про необхідність внесення «поправок» до марксистської теорії.

У 1883 р. у відомій статті «Організація демократичної партії» І. Франко досить повно сформулював свої погляди на основну силу визвольного руху в Галичині: «Головна сила нашої суспільності, — писав він, — селянство; головні питання, що займають увагу керманів нашої держави, політиків та публіцистів, се питання рільні... Питання спеціально міські не дозріли ще в Галичині до розміру питань загальноокраєвих, як в Англії або в Німеччині, а велика їх часть може бути корисно полагоджена в рамках питань аграрних»<sup>3</sup>.

Правда, Франко не тільки ставив питання про назрілу необхідність заміни капіталізму новим суспільним ладом, а й боровся за цей лад. Він твердо вірив в ідеї соціалізму, поширював їх серед робітників. Вказуючи на величезну перевагу майбутнього соціалістичного суспільства порівняно з капіталістичним, Франко правильно зазначав, що перемога соціалізму тісно пов'язана із зростанням кла-

<sup>1</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 77.

<sup>2</sup> «Рада», 1907, № 12.

<sup>3</sup> І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 164.

сової свідомості пригноблених мас, з їх умінням організувати свої сили для боротьби з капіталістами.

«Якийсь час вони, — писав Франко про капіталістів, — будуть панувати, поки маси робочого народу будуть темні та покірні. Але коли в тих масах народиться почуття своєї кривди, своєї класової єдності і своєї сили, тоді виб'є остання година капіталістів»<sup>1</sup>. Це надзвичайно красномовне свідчення правильного розуміння письменником ролі свідомості, ідеології в перемозі соціалізму. Але Франко, як уже вказувалось, не мав ясного уявлення про шляхи переходу до соціалізму, не зрозумів закономірностей соціалістичної революції і керівної ролі в ній робітничого класу.

---

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 190.

## РОЗДІЛ II

### I. ФРАНКО ПРО ВИРІШАЛЬНУ РОЛЬ НАРОДНИХ МАС В ІСТОРІЇ

Особливо близько підійшов Франко до історичного матеріалізму в питанні про вирішальну роль народних мас в суспільному розвитку. Тісно зв'язаний з народом, перебуваючи в самій гущі суспільно-політичного життя Галичини і всієї України кінця XIX і початку XX ст., письменник не міг не побачити зростання активності трудящих мас у боротьбі з експлуататорами. Як видатний громадський діяч і мислитель, він сам багато зробив для посилення цієї активності.

Франко намагався з'ясувати причини, в результаті яких народні маси стають рушійною силою історичного процесу. Розглядаючи народні маси як силу, що створює матеріальні і духовні цінності, Франко розумів, що народ сам є творцем свого щастя, що після того, коли будуть розірвані ланцюги рабства, — вплив народу на розвиток суспільства зросте ще більше.

Спираючись на твори Маркса і Енгельса, Франко побачив нові явища в житті суспільства, яких не було ще в російській і українській дійсності в 60-х роках XIX ст. (наприклад, зародження і перші виступи робітничого класу проти капіталістів). Безперечно, нові обставини, нові процеси в суспільному житті допомогли письменникові зробити крок вперед в усвідомленні ролі народних мас в історії порівняно з революційними демократами 60-х років.

Під поняттям «народ» Франко розумів трудящі маси, селянство і міських робітників, саме ту частину населення, яка через посередництво знарядь праці найбільш



зв'язана з попередніми епохами розвитку суспільства<sup>1</sup>. Щождо інтелігенції, яка вийшла з народних низів, то письменник не тільки не відділяв її від інших трудящих, а, навпаки, показував спільність її інтересів з інтересами народу і звідси робив висновок про необхідність єдності народу і прогресивно настроєної інтелігенції у визвольному русі. Правда, Франко часом перебільшував керівну роль інтелігенції в суспільному житті. Це виявилось, наприклад, в огляді «Українська література в 1906 р.» та інших статтях. Так, у статті «Українська література в 1906 р.» Франко висловив помилкову думку про те, що «без інтелігенції народна маса не піде наперед, не організується», а коли й організується, то її діяльність йтиме у хибному напрямі<sup>2</sup>.

Відводячи народним масам головну роль у розвитку суспільства, Франко в той же час визнавав велику роль видатних осіб в історичному процесі. Він правильно вважав, що особливо великий вплив на історію має діяльність людей, тісно зв'язаних у своїй праці з інтересами народу. На думку письменника, твори великих мислителів і поетів на довгі часи не втрачають своєї сили, тому що в них відображені потреби, болі і радощі свого часу. «Слова таких поетів, — пише Франко, — здається, тратять свою безтілесність та минушність; надихані великим огнем їх душі, вони робляться немов розтопленням металом, вилитаються в нові форми, в нові цінності, збагачують нашу душу новими образами, збагачують наше власне чуте, розширюють наше духове я, бо дають йому можливість відчувати та розуміти більше, ширше, повніше, ніж перед тим»<sup>3</sup>.

У 1899 р. в статті «Раса, нація, герої», що була вільним перекладом роботи Г. Чемберлена, Франко поділяє таке вірне положення автора про зв'язок між видатними особами і народом: «...Ті незвичайні осібники є витвори цілого народу; тільки з його сили пливе їх сила, тільки в нім і через нього вони набирають значіння»<sup>4</sup>.

Франко висловив дуже цікаву думку про взаємний вплив народу і великих письменників. Поети і письменники силою свого слова допомагають народу зрозуміти

<sup>1</sup> Див. Архів І. Я. Франка, ф. 3, № 101/16.

<sup>2</sup> «Рада», 1907, № 8.

<sup>3</sup> Літературна спадщина, Іван Франко, т. I, стор. 375.

<sup>4</sup> ЛНВ, 1899, т. VII, стор. 21.

самого себе. Слова великих поетів, писав Франко, зворушують найглибші почуття людей тому, що в цих словах живуть загальнолюдські ідеали.

З глибокою повагою і любов'ю він називає Т. Г. Шевченка володарем дум і керманичем поколінь. Поезія Шевченка, відзначає Франко, дає відповідь на «важкі й болючі питання нашого часу»<sup>1</sup>.

Разом з тим письменник був рішучим противником ідеалістичної, суб'єктивістської теорії про виняткову роль окремої особи в суспільстві. Він пояснював крайній індивідуалізм певної частини буржуазних письменників 70-х років XIX ст. консервативним світоглядом середнього буржуа, наляканого подіями 1871 р. (тобто Паризькою комунією), а також впливом суб'єктивістської теорії англійського буржуазного історика Карлейля з його «культом героїв» і реакційної філософії Ніцше з його культом «надлюдини».

Ідеалістичну теорію про вирішальний вплив видатних осіб на історію Франко вважав глибоко помилковою, бо ця теорія не спиралась на реальну дійсність і реальних людей і тому приводила до найсумніших наслідків. Згубність її письменник вбачав у тому, що вона зовсім ігнорувала діяльність народних мас і, виставляючи на перший план королів і завойовників, розглядала народ як пасивну інертну силу. «Адже доведено, — писав Франко, — що великі королі, полководці і завойовники не тільки не «робили» і не «роблять» історії, а навпаки, що історія породила їх самих, тобто, що вони з'явилися і стали необхідними внаслідок попереднього розвитку якогось народу, внаслідок його сучасних економічних і політичних умов...»<sup>2</sup>. Отже, вже на початку своєї діяльності (наведені слова письменника відносяться до початку 1878 р.) Франко висловлює вірну думку про те, що економічні і політичні умови життя народу, а не діяльність окремих осіб, навіть видатних, визначають історичний процес.

В іншому місці, позитивно оцінюючи статтю М. О. Добролюбова «Значення авторитету у вихованні», Франко повністю солідаризується з думкою російського революційного демократа про негативну роль в суспільному житті «дугих» авторитетів. Такі авторитети лише гальмують

<sup>1</sup> Літературна спадщина, Іван Франко, т. I, стор. 377.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 19.

суспільний прогрес. Письменник відзначає, що там, де рівність замінюється покорою, де право поступається силі, де заглушуються природні здібності людей, — там панує руйнівна сила авторитету<sup>1</sup>. У цьому зв'язку заслуговує на увагу критика письменником датського ліберального літературознавця Ю. Брандеса<sup>2</sup>, який сильно перебільшував роль великих людей у суспільному прогресі.

Брандес, як відомо, намагався вивести закономірності розвитку літератури і мистецтва тільки з духовних потреб людей, ігноруючи об'єктивний характер суспільного розвитку: економічні, виробничі відносини людей і класову боротьбу. Крім того, Брандес твердив, що прогрес в суспільстві залежить, насамперед, від діяльності великих людей. Оцінюючи твердження Брандеса як безпідставні, позбавлені правильного наукового розуміння історичного процесу, Франко писав: «Супроти новочасної історичної науки, що бачить розвій головне в змінах економічного стану, продукції і обміну, а далі в змінах стану освіти широким народних мас, ця теорія (тобто теорія Брандеса. — *О. Л.*) є застаріла, є поворотом до суб'єктивізму Карлейля, до його «культу героїв», доведеного в останніх часах до абсурду німецьким поетом-афористом Ніцше в його дифірамбах про «надчоловіка» і у найновіших поетів крайнього індивідуалізму, декадентизму та егоїзму («голої душі»)»<sup>3</sup>.

Франко спростовує антинаукові твердження буржуазних соціологів про те, нібито великі люди «силою свого генія» можуть докорінно перетворити середовище, з якого вони вийшли. У статті «Півстоліття» письменник правильно відзначає, що королі, царі, герої не можуть ні змінити, ні спинити «дійсних історичних течій». «Існує тільки ілюзія їх всемогутності, яка полягає в тому, що вони не одному і не одним можуть пошкодити, а декому і допомогти»<sup>4</sup>.

На думку Франка основа розвитку суспільства лежить не в «великих одиницях, в духовних репрезентантах та проводирях мас», а в «еволюції економічного і соціального побуту мас народних...»<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Див. Архів І. Я. Франка, ф. 3, спр. 1418.

<sup>2</sup> Брандес під кінець свого життя був другом молодой Радянської держави.

<sup>3</sup> І. Франко, Літературно-критичні статті, стор. 325.

<sup>4</sup> «Народ», 1891, № 9, стор. 148.

<sup>5</sup> І. Франко, Літературно-критичні статті, стор. 324—325.



В одному з своїх віршів 1881 р. Франко говорив:

Та тільки щб розумного творилось,  
Розумного гадалось до сих днів, —  
Найменш у мозках одиниць зродилось,  
Найбільш народ зробив і вивів<sup>1</sup>.

Важливо відзначити, що здійснення найзаповітніших мрій народу — соціалістичних ідеалів Франко пов'язував з розкріпаченням людської думки, з визволенням народу з-під гніту авторитетів. Про це він писав, наприклад, у 1882 р. в листі до О. Партицького, який був ворогом поширення освіти серед народу, не вірив в народ і сліпо поклонявся авторитетам: «Хіба ж Ви не знаєте, що все, що привчає людей мислити, розсуджувати, роззиратися по світі, що все те чимраз більше увільняє їх з-під гнету авторитетів, зближає більше до поступу, зближає більше до соціалізму?»<sup>2</sup>. Всілякі теорії та ідеї, що їх висувають окремі особи, за зауваженням письменника, не можуть впливати на історичний процес, якщо для цих теорій та ідей немає відповідного ґрунту. Навіть людина, наділена великим розумом і політичним чуттям, сама безсила перед законами суспільного розвитку, тому що «не поєдинчі люди викликають факти історичні, — а обставини і факти творять та викликають людей»<sup>3</sup>.

У праці «Іван Вишенський» (1892 р.) Франко відстоює думку про те, що великі переломні періоди в житті народів викликають до життя і видатних людей. Особливо тісно зв'язана поява великих державних діячів, полководців, виразників інтересів народних мас із зростанням визвольних ідей і визвольної боротьби. «Смілі, розумні та гарячі люди, — писав І. Франко, — жили в кожному часі, але особливо поставали і вироблювалися в часах живіших рухів народних, війн, переслідувань, боротьби духовної»<sup>4</sup>.

Боротьба видатного українського просвітителя кінця XVI ст. І. Вишенського проти унії і «білого духовенства», послідовна політика Б. Хмельницького за возз'єднання України з Росією в XVII ст., революційна діяльність великого сина українського народу Т. Г. Шевченка виклика-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIII, стор. 100.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XX, стор. 111.

<sup>3</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 93.

<sup>4</sup> І. Франко, Твори, т. XVI, стор. 413.

лись, на думку Франка, потребами суспільного життя народу.

У 1905 р., в період наростання революції в Росії, Франко звернувся з відкритим листом до молоді Галичини і закликав її тісніше зв'язатись з визвольною боротьбою трудового народу. «Адже ж всесвітня історія,— писав він,— не історія героїв, а історія масових рухів і перемін; а ми ж кожний особисто хіба не часть тої маси, яка сими подіями покликана до руху та перемін? Чи подумали Ви над сим, куди можуть понести нас ті рухи, якою луною в особистім житті кожного з нас можуть відбитися ті переміни і які обов'язки на кожного з нас накладає теперішня хвиля?»<sup>1</sup>.

«Теперішня хвиля» — це російська революція. Нагадуючи молоді про закономірності масових рухів і революційних змін, письменник закликав її активно відгукнутись на події, тобто взяти участь в революції.

Треба відзначити, що з листа до галицької молоді видно, як Франко, правильно показуючи вирішальну роль трудящих в буржуазно-демократичній революції, все ж не зрозумів характеру і специфічних відмінностей революції в Росії від буржуазних революцій в Західній Європі.

Письменник рішуче виступив проти намагання народо-довців і москвофілів підмінити історію народних мас етнографією та історією ідей. Ідеї, ідейна боротьба в суспільстві, за правильним зауваженням Франка, лише відображення соціально-економічного стану народу. «Народами правлять поки що, на жаль, не ідеї,— писав Франко,— а різні «Угрюм Бурчєєвы», а ідеї мають лише те до себе, що «на штыки не улавливаются», та що історія народів, се не історія «Господ Обмановых»<sup>2</sup>, а історія народних мас і тих соціальних, економічних та духовних течій, які з непере-можною, елементарною силою проявляються в їх життю»<sup>3</sup>.

Вирішальну роль народних мас у суспільстві Франко показав на прикладі історії українського народу. Він різко виступив проти представників біографічного напрямку в історії України. Відкидаючи в статті «Наш театр»

<sup>1</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 443—444.

<sup>2</sup> Тобто царська династія Романових.

<sup>3</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 459.

(1892 р.) твердження буржуазно-націоналістичних письменників — Куліша, Цеглинського та ін. про позитивну роль князів і бояр в історії України, Франко писав: «Часи князів і бояр поросли мохом, і кого у нас нині до них за-грієте? Всі оті Ярополки, Олеги, Настасі, виводжені на сцену нашими драмописателями, були чистою мертвячиною...»<sup>1</sup>. Суворо засуджує Франко фальсифікаторську писанину Куліша, який зображав український народ народом «без пуття, честі і поваги», а його війни з іноземними загарбниками — «розбишацтвом». Відповідаючи на цей наклеп на український народ, Франко писав: «...Чи можна так говорити про народ, котрий... своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни не трапив думки про свободу; про народ..., котрий в своїх проповідках, піснях і казках поставив такий тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості; про народ, котрий помимо довговікового гніту і руйнування не затратив своєї національної окремішності, не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів?»<sup>2</sup>.

Діяльність народних мас є, на думку письменника, головною силою, що спроможна змінити суспільний лад. Сама інтелігенція без народу не може розв'язати найважливіші питання політичного і економічного життя Росії та України. «Поки інтелігентна громада, — писав Франко у статті «З кінцем року», — не зблизиться до народа, не стане з ним за одно, не підійме його до духових і політичних інтересів, доти й політичні обставини Росії не зміняться»<sup>3</sup>. Правда, і в цій статті Франко також перебільшує роль інтелігенції, але важливо те, що в народі він бачить основну силу суспільного життя. Письменник різко розмежовує революційно настроєну, тісно зв'язану з народом інтелігенцію і реакційну, буржуазно-націоналістичну, ворожу інтересам народу.

Франко правильно вважав, що все краще, що створено людством протягом багатьох віків, є насамперед результатом діяльності народних мас. «Капіталіст, — писав

1 І. Франко, Твори, т. XVI, стор. 184.

2 І. Франко, Твори, т. XVII, стор. 182—183.

3 І. Франко, Молода Україна, стор. 103.



Франко у брошурі «Про працю», — має в руках знаряддя виробництва, капітал, потрібний для вироблення товарів (тобто взагалі речей, потрібних для людського вжитку, — на харч, одяг, улаштування тощо), але цей капітал не може нічого виробити без *людської праці*<sup>1</sup>.

Наведене висловлювання свідчить про те, що письменник правильно розумів провідну роль виробників матеріальних благ у суспільному розвитку.

Франко вказував, що народна творчість є свідченням геніальності народу. Створені трудящими масами народні думи, пісні, приказки і т. д. переходять з покоління в покоління і часто можуть бути взірцем для поетів. Надзвичайно високо оцінює письменник роль народних мас у розвитку духовної культури. У своїй праці «Студії над українськими народними піснями» Франко спростував вигадки пануючих класів про те, нібито тільки вищі верстви суспільства створюють культурні цінності. Ці ж думки Франко повторив у статті «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва» (1882 р.). «...Глупим і мізерним, — писав він, — видається мені також в популярних книжечках трактування мужика як дурня, недоумка, варвара. Етнографічні праці останніх років показали нам стільки мислі, стільки поступу і розвитку в світогляді народу, що бесіда про його варварство тепер виходить хіба смішною»<sup>2</sup>.

Не заперечуючи взаємного впливу одного народу на інший, Франко разом з тим критикує так звану міграційну теорію, згідно з якою вирішальне значення в створенні народом матеріальних і духовних цінностей має запозичення ним наукових і духовних досягнень у іншого, сусіднього народу. На думку письменника, для правильного відображення життя народу треба дослідити соціальні і економічні умови його існування в минулому і сучасному, а вже потім переходити до вивчення народних установ, торговельних відносин і культурних зв'язків з іншими народами. Франко цілком вірно зауважував, що історію народних мас не можна відокремлювати від політичної історії, історії науки і промисловості, творцем яких є сам народ. Щодо суспільних інститутів, то їх призначення змінюєть-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 234. Підкреслення Франка.

<sup>2</sup> Там же, стор. 116.

ся залежно від діяльності народу на різних етапах історії. Тому історію суспільства можна правильно зрозуміти не через вивчення діяльності суспільних інститутів, ідей і т. д., а через вивчення діяльності народних мас. Метафізичне розуміння історії без врахування тих змін, що їх вносить діяльність широких мас трудящих, Франко називав абстрактним і умоглядним.

Досліджуючи різні історичні події в житті народів, Франко приходив до висновку, що суспільні процеси, які позитивно впливали на розвиток суспільства, мали місце тільки внаслідок активної участі в них народних мас. Наприклад, перемогу третього стану в боротьбі з монархією під час революції 1789 р. у Франції письменник пояснює саме тим, що народні маси були головною рушійною силою в буржуазній революції. «Власть королівська,— писав Франко,— доходить до найвищої сили, доводить народ до найбільшого пониження і бідності і викликає революцію 1789 р.». Не буржуазія, а народ, на думку письменника, є героєм революційних переворотів.

Революційний мислитель розумів, що ступінь активності народних мас в історичному процесі залежить від конкретної історичної епохи. Спільним для всіх епох Франко вважав багатовікову боротьбу між експлуататорами і експлуатованими, в основі якої лежала економічна нерівність. Але ця боротьба посилюється або слабшає залежно від умов життя, соціальних і політичних обставин. Торкаючись, наприклад, суперечностей між рабами і рабовласниками в античному суспільстві, Франко справедливо зауважує, що політична тиранія, «розвившись до своїх крайніх границь, витворила, з одного боку, безграничну самоволю владців, а з другого боку, безграничне пониження підданих та невольників в правно-політичному згляді; з одного боку, безмірні багатства царів, сатрапів та царських прислужників, лицарів і вельмож, а з другого боку, безграничну нужду невольників та вольних пролетаріїв в економічному згляді. Значиться, в обох тих зглядах, в політичному і економічному, вона витворила незагладимі суперечності, виростила сили, котрі швидше чи пізніше мусили її саму обалити»<sup>1</sup>. Повстання рабів в античному суспільстві були, на думку письменника, наслідком нестерпних умов життя. Проте, робить висновок Франко, без «бу-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 93.

рі з півночі та сходу» (тобто нападу варварських племен) раби не змогли б знищити існуючу форму власності.

Селянські повстання в епоху феодалізму в зв'язку з розпорошеністю господарських одиниць, слабкістю експлоататорських зв'язків між окремими районами мали загально-місцевий характер і не змогли, за вірним зауваженням Франка, привести до корінних соціальних перетворень на користь народу.

Активність народних мас і відкриті революційні виступи зв'язані насамперед із посиленням експлуатації. Саме це було, на думку Франка, причиною масових селянських виступів у нові часи; ці виступи не змогли закінчитись перемогою народу через неясне розуміння ним кінцевої мети боротьби. Зростання політичної свідомості, а значить і активності народних мас, прогресує в зв'язку з тими змінами, що стались внаслідок буржуазних революцій. Головне в цих змінах — звільнення селянства від кріпацької залежності і одержання ним хоч невеликих правових свобод.

Франко цілком вірно вважав, що для бурхливого розвитку капіталістичного господарства істотну роль відіграло звільнення селянства від «самих диких і грубих форм феодального підданства». Чим більше народ звільняється від економічної і політичної залежності, тим активнішим стає його вплив на суспільне життя.

Досліджуючи вирішальну роль народу в боротьбі прогресивних сил з реакційними, Франко робить цінне зауваження: результати цієї боротьби часто використовують нові пануючі класи у своїх егоїстичних інтересах. Франко мав цілковиту рацію твердити, що історія трьох революцій у Франції (1789, 1830 і 1848 рр.) — це історія боротьби народу за свої права. І хоч буржуазія «давила остатки демократизму та живої думки в французькій суспільності», все ж нових, прогресивних ідей вона не могла побороти, бо «народ не машина», котрій можна сказати «стій», — народ Парижа скинув аристократичну монархію...»<sup>1</sup>. Письменник висловлює глибокий гнів з приводу того, що буржуазія скористалась завойованими народом свободами в боротьбі з монархією. Розвінчуючи користюлюбство ліберальної буржуазії і протиставляючи їй революційність народу, Франко писав: «Народ, проста, необ-

<sup>1</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 90.



разована маса в своїх кривавих революціях ставить державі і всій людськості великі, святі проблеми та завдання: свободу, рівність, добробуток, братерство, працю, — народ ллє кров за тоті високі засади на барикадах і по всіх кінцях світу, народ поборює і валить в порох елементи реакційні, шляхту, привілеї, цехи, темноту і нелюдськість середньовічну, і, скінчивши ту величну працю, — немор утомиться і здає своє велике діло в руки своїх провідників, освічених, інтелігентних лібералів, тих, що в війні не лляли кров, а радили, кричали і гуляли. Ось вони й починають вести його по-своєму, — але куди їм, карликама-самолюбам, справитися з роботою велита?»<sup>1</sup>

Захопивши політичну владу, буржуазія і не думала надати трудящим політичні свободи. Але капіталістичні порядки, за яких людина гине від голоду і безробіття, як зазначає Франко, «противні людській природі» і не можуть довго протриматись. Зростання класових суперечностей між пролетаріатом і буржуазією, між поміщиками і безземельною біднотою веде до революції. Письменник добре розумів, що боротьба робітничого класу і селянства за своє визволення залежить у великій мірі від уміння трудящих організувати свої сили. У своїй суспільно-політичній діяльності Франко завжди враховував цей важливий фактор, багато віддавав кипучої енергії справі об'єднання всіх трудящих у боротьбі з експлуататорами.

Критикуючи опортунізм австрійського соціал-демократа Обервіндера, Франко в статті «Із історії робітничого руху в Австрії» (1886 р.) висловлює впевненість у тому, що «фабричні робітники австрійські, позбувшись пангерманських фантазій, догадаються шукати в самій Австрії ґрунту для практичної діяльності і звернуть очі на своїх природних і одиноко можливих союзників — мужиків і робітників сільських. Тільки такий зв'язок, опертий на спільних інтересах усіх робучих верстов, але не зв'язок з німецькою централістичною буржуазією, може довести до створення сильної та тривкої партії людової»<sup>2</sup>.

Отже, вже в середині 80-х років письменник ставить винятково важливі для визвольного руху питання: про

<sup>1</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 91.

<sup>2</sup> І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 37. Підкреслення Франка.

союз робітничого класу і селянства, про створення революційної партії трудящих. І пізніше, в роки активної участі в радикальній партії, Франко енергійно обстоював союз робітників і селян. Він виходив з того, що нечисленний робітничий клас Галичини не зможе добитись політичних прав без тісного зв'язку з величезною більшістю селянства. І тут письменник, звичайно, мав рацію. Правда, взаємовідносини між робітниками і селянами Франко розглядав з революційно-демократичних позицій, не розуміючи провідної ролі пролетаріату в революції і класовій боротьбі всіх трудящих. Але вже сама ідея союзу була об'єктивно прогресивною.

Найближчий соратник Франка по радикальній партії М. Павлик також був гарячим прихильником тісного єднання робітничого і селянського визвольного руху. В статті «Загальне голосування в Галичині» (1891 р.) Павлик писав: «В такому краю, як наш, де мужицтво далеко переважає міських робітників, сі останні не можуть обійтись від перших... Ніяка доктрина не повинна заступити дорогу до порозуміння між селянством і міськими робітниками»<sup>1</sup>.

На початку 90-х років XIX ст., зосереджуючи свою роботу серед трудового селянства, Франко і Павлик вважали, що кінцеві цілі їх партії не суперечать скільки-небудь інтересам промислових робітників. Вони навіть мріяли про утворення єдиної партії для всіх трудящих. «Та не забавиться час, — писав М. Павлик у 1892 р., — коли ми зможемо взятися і до руських робітників по містах і фабриках. Зрештою, воно може бути й так, що бодай на якийсь час руські робітники тільки будуть втягнені в нашу радикальну партію, головні цілі котрої тожні з цілями робітників усього світу»<sup>2</sup>.

Є хибна думка, що Франко не виділяв із маси трудящих робітничого класу. Насправді письменник добре розумів особливість становища класу робітників у суспільстві. «...Робітником, — писав він, — можна назвати тільки того, хто, не маючи власності ані у вигляді землі, ані у вигляді капіталів, змушений найматися до капіталістів»<sup>3</sup>. Правда, Франко тут же пише, що і «декілька моргівий селянин і дрібний ремісничий майстер — це також робіт-

<sup>1</sup> «Народ», 1891, № 1, стор. 15.

<sup>2</sup> «Народ», 1892, № 13-14, стор. 179—180.

<sup>3</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 230.



ники». Але він мав на увазі, що саме ці верстви трудящих повинні найматись до капіталіста, отже, ставати до лав робітників.

Головною силою суспільного життя в творах письменника, як правило, виступає народна маса. Це — селяни, робітники, ремісники, воїни і т. д. Їм властива впевненість у своїх силах, спритність, мужність, ясний розум. Простий народ у творах Франка розумніший і благородніший, ніж князі, поміщики, промисловці, служителі культу. Самовіддану любов простих людей до батьківщини письменник протиставляє користолюбству і прямій зраді інтересів народу пануючими класами.

У знаменитій поемі «Мойсей» Франко приділяє багато місця зображенню діяльності народних мас, взаємовідношенням між народом і окремою особою. Відомо, що ця поема була написана під впливом героїчної боротьби робітничого класу і селянства Росії в 1905 р. Палко вітаючи першу російську революцію, Франко відобразив у своїй поемі могутній революційний порив народу, показав, що боротьба народу за своє визволення є історично закономірним процесом.

Основна проблема поеми «Мойсей» — боротьба народу за своє щастя, шукання ним шляхів до кращого майбутнього. Як видно з прологу, боротьба українського народу за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання українських земель в єдиній державі знаходить у Франка глибоке філософське обґрунтування. Цікаво відзначити, що незадовго до написання твору в листі до М. Мочульського Франко підкреслив, що він «пише поему, в якій будемо мати філософію політики»<sup>1</sup>. Зміст поеми свідчить про те, що під «філософією політики» поет розумів діяльність народних мас.

Взявши за основу біблейську легенду про виведення Мойсеєм євреїв з Єгипту до Палестини, Франко наповнив цю легенду новим революційним змістом. У центрі твору народ, його прагнення до щастя, до прогресу. На фоні боротьби народу за своє майбутнє показаний виразник народних дум і сподівань — Мойсей. У поемі не раз підкреслюється, що справжнім слугою народу, його вождем може бути лише чесна, безкорислива людина. У творі про-

<sup>1</sup> М. Мочульський, Іван Франко. Дослідження і спогади. Львів, 1938, стор. 112.



водиться важлива для розуміння поглядів письменника на роль особи в історії думка: народним героєм може стати тільки та людина, яка, не замислюючись, без вагання готова віддати своє життя за краще майбутнє людей. У метафоричній формі ця думка висловлена в казці Мойсея про те, як дерева вибирали споміж себе короля. І гордий, величний кедр, і висока вродлива пальма, і дуб-самолюб, і біла шовкова берізка — всі відмовляються служити іншим. І лише низький, колючий терен дає згоду:

Здобуватиму поле для вас,  
Хоч самому не треба,  
І стелитися буду внизу,  
Ви ж буяйте до неба.

Щоб росли ви все краще, а я  
Буду гинуть на шляху<sup>1</sup>.

Звертаючись до свого народу, Мойсей говорить:

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав  
У незламнім завязттю,—  
Підеш ти у мандрівку століть  
З мого духа печаттю<sup>2</sup>.

Мойсей мучиться тяжкими сумнівами: чи все він зробив, щоб полегшити гірку долю народу? Чи правильно, що він обіцяв народові щасливу землю і відірвав його від рідного краю? Та в запитанні героя:

Чи ж довіку не вирватися вже  
Люду мому з неволі?—

відчувається надія на близьке визволення народу.

Глибоко вірячи в щасливе майбутнє українського народу, поет відповідає на поставлене питання такими словами:

Задармо в пісні твоїй ллється туга  
І сміх дзвінкий і жалощі кохання,  
Надій і втіхи світляна смуга?  
О, ні! не самі сльози і зітхання  
Тобі судились! Вірю в силу духа  
І в день воскресний твого повстання<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XII, стор. 493—494.

<sup>2</sup> Там же, стор. 504.

<sup>3</sup> Там же, стор. 482.

Поема Франка «Мойсей» пройнята великою вірою в трудящі маси, які йдуть вперед могутнім поступом і не спиняються, залишившись навіть без проводиря. Сила історичної закономірності настільки непереборна, що окремі труднощі і невдачі народу в його титанічній боротьбі за своє щастя не можуть ні зломити його, ні звернути з правильного шляху. І в цьому основна філософська ідея поеми. Червоною ниткою поет проводить через весь твір думку: треба до кінця служити інтересам народу, бути скромним і не протиставляти себе йому. Недаремно поема «Мойсей» була з таким захопленням зустрінена передовою революційною громадськістю України. У листі до Франка від 29 листопада 1905 р. Коцюбинський висловлював радість з приводу того, що такий глибокий і прекрасний твір буде прочитаний в охопленій бунтарськими виступами Україні<sup>1</sup>.

### І. Франко про класову боротьбу

Франко розглядав революційні перетворення в суспільстві у тісному зв'язку з визвольною боротьбою народних мас. Він побачив пряму залежність загострення класової боротьби в суспільстві від економічної нерівності, різкого поділу суспільства на «касту багатих і касту бідних». «Такий стан економічний, — писав Франко, — не є вічний і незмінний. Він повстав з бігом історичного розвитку і так само мусить упасти, зробити місце другому, досконалішому, справедливішому, більш людському»<sup>2</sup>.

Історію Європи нового часу Франко правильно розумів, насамперед, як історію боротьби народних мас за соціальне і політичне визволення. Класова боротьба загострюється із зростанням експлуатації. «...Час від часу, — писав Франко, — розгоралися по європейських державах широкі пожари, розливалися річки крові, — се піднімалося затоптане мужицтво проти своїх панів, даючи знак, що його нужда переходить границі людського терпіння. Такими кривавими видніються в історії п'ятнами війни: хлопська (Bauernkrieg) в Німеччині, фронда у Франції, козацькі в польській Речі Посполитій, Стеньки Разіна та Пугачова в Росії і багато других»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Див. зб. «М. Коцюбинський і Західна Україна», № 2, 1940, Чернівці, стор. 66.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XX, стор. 41.

<sup>3</sup> І. Франко, Твори, т. XVII, стор. 172.

Уважно досліджуючи розвиток капіталізму, Франко підкреслює, що капіталістичний лад «загострив соціальні антагонізми, а властиво породив такі їх форми, яких не знали середні віки (пролетаріат)»<sup>1</sup>. Новою формою соціальних антагонізмів Франко вважав боротьбу між пролетаріатом і буржуазією. Цікаво відзначити, що письменник вже в праці «Чого хоче Галицька робітницька громада?» (1881 р.) вказав на причину загострення класової боротьби в капіталістичному суспільстві. На його думку, в нові часи класова боротьба розгортатиметься все більше, тому що пануючі класи не захочуть добровільно віддати свої капітали. Справа визволення робітників — це справа самих робітників, повторює слідом за К. Марксом Франко. «Очевидна річ, — писав Франко, — що того великого діла — визволення всіх робітників — можуть доконати тільки самі робітники і що в тім ділі їм ні на кого не можна спускатися. Бо певна річ, що теперішнє панство — багатирство, котрому добре в теперішнім ладі і при теперішній неправді, не схоче само прикладати рук до того, щоб собі самому робити шкоду. Бо воно, певно, не схоче без боротьби уступити з свого місця і віддати робочому люду те, що він витворив своєю працею. Для того ж то треба нам сильно братися до купи і невстрашимо боротися, щоб дійти до своєї цілі»<sup>2</sup>.

Письменник ясно бачив, що розвиток капіталізму наприкінці ХІХ ст. втягував у свою орбіту найбільш відсталі країни. Це посилювало капіталістичну експлуатацію, що в свою чергу приводило до загострення класової боротьби. «Цікава річ, — писав він, — що рух соціальний, рух простого люду для поліпшення свого пробутку, в нашій столітті охопив майже рівночасно всю Європу, незважаючи на різні ступені культури, на яких стояли різні народи»<sup>3</sup>.

Як свідчать наведені висловлювання, Франко вірно розумів класову боротьбу як закономірне явище в антагоністичному суспільстві. Він вважав, що для вивчення причин класової боротьби необхідно знати економічні відносини в суспільстві, характер економічної, майнової залежності однієї частини суспільства від другої. У статті «Поза межами можливого» (1900 р.) він писав: «Адже ж уся со-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. ХІХ, стр. 196.

<sup>2</sup> ЛНВ, 1899, т. І, кн. ІІ, стор. 126.

<sup>3</sup> І. Франко, Твори, т. ХVІІ, стор. 175.



ціальна боротьба наших часів у головній мірі (не виключно!) зводиться на усунення економічного визиску в усякій формі»<sup>1</sup>. Письменник-революціонер прямо говорив, що усунення «економічного визиску мусить *eo ipso*<sup>2</sup> бути змаганням до усунення визискувачів, своїх чи чужих». Для пануючих класів, писав Франко, було вигідним збереження «політичного і соціального *спокою*, при якому б без перешкоди могла функціонувати та драбина, по якій одні йдуть у гору, а другі в долину»<sup>3</sup>.

Прагнення експлуаторських класів до «соціального спокою» Франко характеризував як «класовий, домашній егоїзм» цих класів, викликаний страхом перед соціальними потрясіннями. Класові суперечності в суспільстві, в основі яких лежить економічне гноблення, письменник називав «соціальною динамікою» суспільного розвитку. Франко міг безпосередньо в Галичині спостерігати загострення класових антагонізмів. Галицька дійсність кінця ХІХ ст. була живим свідченням наростання революційного протесту трудящих проти буржуазно-поміщицького гніту.

У 1897 р. під час виборів до галицького сейму австрійський уряд послав війська проти селян, які відмовились голосувати за ставлеників польської шляхти. Під час розправи з селянами було вбито 10, поранено 30 і заарештовано 500 чоловік. По всій Галичині прокотилась хвиля протесту проти цього кривавого злочину. Франко виступив з різкою критикою антинародної політики польської та української націоналістичної буржуазії, справедливо обвинувачуючи її в зраді інтересів народу.

Події 1897 р. ще більше зміцнили переконання письменника в необхідності революційної боротьби народу з австрійським урядом, польською і українською буржуазією. Оцінюючи уроки виборів 1897 р., Франко писав: «Вибори ті вперше показали нам, що є певна границя, до якої можна знуцатися над народом, що і в нашому народі тиск викликає не німу податливість, але більше або менше свідому реакцію, що і ми доросли вже до того, що в обороні своїх прав можемо пролити свою кров. Цю безмірно важливу лекцію дали нам останні вибори, і нам ви-

<sup>1</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 356.

<sup>2</sup> Тим самим.

<sup>3</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 356. Підкреслення Франка.

дається неможливим, щоби та лекція могла кому-небудь забутися»<sup>1</sup>. Отже, Франко дуже близько підходив до розуміння об'єктивності класової боротьби в суспільстві. Звичайно, у боротьбі за своє визволення народ виступає як суб'єктивна сила, але зростання класових антагонізмів, указував Франко, залежить, насамперед, від певних економічних відносин, що склалися об'єктивно, а не від бажання пригноблених класів вести класову боротьбу. Вульгаризатори марксизму розуміли класову боротьбу суб'єктивно, без врахування об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Франко різко критикував галицьких соціал-демократів — опортуністів Брода, Зісєрта, Дашинського, Будзиновського за їх примітивне тлумачення класової боротьби за принципом: «чим гостріша класова боротьба, тим краще». Гострота класової боротьби в суспільстві, на думку Франка, залежить від ступеня експлуатації, а сама експлуатація породжується передусім існуючим ладом. Для доказу абсурдності вульгаризаторського «принципу» класової боротьби письменник посилається на XXIV розділ «Капіталу», в якому наведено різні факти зuboжіння трудящих в результаті найжорстокішої експлуатації в період первісного нагромадження капіталу.

Якщо загострення класової боротьби в капіталістичному суспільстві залежить від посилення економічної нерівності, то, на думку Франка, не навмисне загострення боротьби і не «пролетаризація мас» (як вважали окремі галицькі соціал-демократи), а вивчення суперечностей капіталістичного ладу повинно бути на першому плані у людей, які беруть на себе керівництво масами.

У зв'язку з цим становить інтерес полеміка І. Франка з галицьким соціал-демократом реформістом С. Будзиновським. В 1891 р. у Львові вийшла брошура Будзиновського «Культурна нужда австрійської Русі». Основний постулат брошури такий: розвиток капіталізму в Галичині відбувається не на місцевому, національному ґрунті, а в результаті того, що елементи капіталізму були занесені сюди з Європи (1). Тому Галичина повинна рівнятись на Європу. Апологет лассальянства в Галичині С. Будзиновський у названій брошурі пропагує «теорію» про вирішальну роль буржуазної держави у розв'язанні конфліктів між

<sup>1</sup> «Житє і слово», 1897, т. VI, стор. 173.

капіталістами і робітниками<sup>1</sup>. Як відомо, ця лассальянська теорія ще в 1875 р. була гостро розкритикована К. Марксом у праці «Критика Готської програми». І. Франко відзначив безпідставність основних положень Будзиновського, його неспроможність дати правильну картину суспільно-політичного розвитку Галичини. На основі фактів Франко розвінчав реформізм Будзиновського, називаючи ілюзією його твердження про те, що «покликом до загального голосування можна буде в Галичині піднести всю масу народну»<sup>2</sup>. Франко висміяв догматизм автора в тлумаченні ним законів суспільного розвитку і розумінні ним суті класової боротьби.

Будзиновський твердив, наприклад, що закономірності переходу від феодалізму до капіталізму і від капіталізму до соціалізму — однакові в різних країнах, а тому врахування особливостей економічного розвитку окремих країн не відіграє ніякої ролі. Франко напроти цього положення написав на полях брошури: «зовсім фальшиво». Він відзначив, що твердження Будзиновського нічого спільного з наукою не має.

«Певна річ, — писав Франко у статті «Ще про нашу культурну нужду», — історична черга економічних порядків феодалізму, капіталізму і соціалізму є фактом. Але сего ані наука, ані ніхто тямущий не сказав, що феодалізм усюди був однаковий, капіталізм є однаковий і соціалізм мусить бути однаковий; противно ми знаємо, що кожний економічний порядок в різних країнах виливається в різні форми і розвивається неоднаково»<sup>3</sup>.

Крім того, як і «легальні марксистки» в Росії, Будзиновський намагався довести, що селянство, хоче воно того чи ні, пролетаризується, а значить вести політичну і економічну боротьбу «передчасно». Спекулюючи ім'ям Маркса, Будзиновський доводив «корисність» зубожіння широких мас селянства. Він заявляв, що це впливає з «еволюційного методу» Маркса.

Письменник-революціонер дав правильну оцінку «теоретизуванням» цього ревізіоніста. «Думаю, — писав Фран-

<sup>1</sup> Див. С. В. Будзиновський, Культурна нужда австрійської Русі, Львів, 1891, стор. 42.

<sup>2</sup> І. Франко, Ще про нашу культурну нужду, «Народ», 1891, № 23, стор. 312.

<sup>3</sup> «Народ», 1891, № 23, стор. 310.



ко, — що Маркс перевернувся б у гробі, як би побачив таке схематичне і шаблонове застосування своєї теорії... Що це за «метод еволюції», я не розумію: такого методу зовсім нема, а Маркс поклав тільки в основу... ту думку, що суспільство таке, яке ми бачимо, не є вічним, а змінюється зі всіма своїми формами»<sup>1</sup>.

Близьке до марксизму розуміння письменником класової боротьби дало йому можливість зробити правильний політичний висновок: якщо боротьба народу за своє визволення є об'єктивний процес, треба всіма силами їй сприяти, бути в перших рядах борців з експлуататорами. Протягом всієї своєї революційної діяльності Франко не зрадив цьому правилу і ніколи не відступав в боротьбі з ворогами.

Поряд з класовою боротьбою, Франко вважав рушійними силами суспільства прагнення людей до «вищого ідеалу». Цей «вищий ідеал» є, на думку письменника, постійно збуджуючою силою, що сприяє створенню умов для переходу до передового суспільного ладу — соціалізму.

Письменник вважав, що ідеали, які можуть запалювати серця широких мас, вести їх по шляху великих зусиль, тяжких жертв, мають могутній вплив на весь історичний процес. Франко підкреслював важливе значення для прогресу в суспільстві постійного прагнення людей до вищого ідеалу. Разом з тим він бачив якісну різницю між ідеалом третього стану кінця XVIII ст. і ідеалом робітничого класу. «...В ім'я якого ж то ідеалу, крім загального принципу свободи, підняла боротьбу «третья верства»? — запитує письменник. — Чи мала вона хоч на десяту часть таке ясне поняття о ході історії та розвитку людським, яке мають тепер робітники, дякувати великому зростові сучасної науки? Ідеал робітників тим великий і важний, їх основні принципи тим живі і оживляючі, що виробилися іменно з критики існуючого ладу, з почуття і розуміння потреб народних і розвитку історичного; се не платонівські або які-небудь другі утопії, — се тільки вивід з дотеперішніх історичних даних, вивід, котрий мусить ввійти в життя, чи ми будем за ним, чи проти нього, чи він нам приемний, чи прикрий»<sup>2</sup>.

Франко був твердо переконаний в торжестві соціалі-

<sup>1</sup> «Народ», 1891, № 23, стор. 310.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 109.

стичних ідеалів. З поширенням матеріалізму в XIX ст. письменник зв'язує і зростання революційно-визвольного руху. В політичному огляді за 1888 р. він висловлює впевненість в перемозі матеріалізму над ідеалізмом і реалізму над різними антихудожніми напрямками в літературі. Тут же письменник ще раз підкреслює об'єктивний характер соціалістичного руху. «Матеріалізм той і реалізм, — писав Франко, — це тільки могутча хвиля великої повені, найідеальнішої може з усіх, які досі історія знала: загального змагання направи до вселюдських відносин і оснований їх на праці і справедливості. Події останніх літ вказують нам, що змагання те не слабе, а зміцнюється і захопує і такі верстви, таких людей, котрих би сего не так легко можна сподіватися. Ставши на дорогу практичних відносин людських і насущних потреб мас народних, змагання те не може зупинитися, не може виродитися»<sup>1</sup>.

Отже, надаючи величезного значення ролі передових ідей в суспільному розвитку, Франко особливо виділяв значення тих ідей, що оволодівають серцями і розумом широких народних мас. Ці ідеї у революційного письменника були тісно зв'язані з його вірою в прийдешній соціалістичний лад.

Намагання Франка зрозуміти співвідношення між революційною боротьбою трудящих і соціалістичними ідеями, що допомагають в цій боротьбі, дуже показове. Воно свідчить про те, що мислитель в основному вірно підходив до цієї проблеми, хоч і не завжди був послідовним. В окремих своїх творах Франко перебільшує значення ідей в розвитку суспільства, відводячи їм однакову з матеріальними факторами роль в історичному процесі. Так, у статті «Дещо про нашу пресу» (1905 р.) Франко писав: «...Економічні і загалом матеріальні інтереси не то що не виключні, але навіть не найважливіші інтереси нашого індивідуального і народного життя. Вони підстава всіх інших, підвалина соціальної і духової «надбудови», але вони не вся будова. Вся соціальна боротьба людства іде до того, аби *запанувати* над тими інтересами, увільнити чоловіка від неволі тих інтересів, піднести його понад них, у сферу вищих, духових питань... від самого початку свого існування чоловік проявляє *не тільки голод тіла, але також*

<sup>1</sup> «Правда», 1888, № XIV, стор. 54—55.

голод духа, який міцніше і дужчає з кожним новим ступенем розвою його цивілізації»<sup>1</sup>.

Відходить Франко від матеріалізму в питанні про рушійні сили розвитку суспільства і в статті «Поza межами можливого» (1900 р.). Висловивши тут ряд дуже цінних зауважень про розвиток суспільства, він, однак, вважає за необхідне застерегти, що поряд з економічними потребами, з матеріальними факторами ідеї відіграють вирішальну роль в прогресі людства. Мабуть, найбільш виразно ці погляди проявились в поемі «Мойсей». «Святе бажання», «фата Моргана», «незрима ціль», до якої «в страшному зусиллі спішить вся людськість», — це абстрактна, фіктивна мрія про щастя в далекому майбутньому. Досягти щастя, за Франком, може лише народ, проводирі якого не хлібом, а «духом накармлиють» маси (підкреслення наше. — О. Л.). Це і є перебільшення ролі ідей в історичному процесі. Особливо виразно впадає в око перебільшення Франком ідейного фактора в кінці поеми, де в певній мірі проявляється і фаталістичність у поглядах мислителя на розвиток суспільства:

І підуть вони в безвість віків,  
Повні туги і жаху,  
Простувать в ході духові шлях  
І вмирати на шляху...<sup>2</sup>

Наведені висловлювання Франка — прояв непослідовності його світогляду; вони свідчать про те, що український мислитель не зміг повністю звільнитись від ідеалізму в поглядах на суспільне життя, на роль народних мас в історичному процесі.

Дійсно, якщо погодитись з тим, що народ йде вперед, розчищаючи працею і боротьбою дорогу прогресу або, як пише Франко, «духу», але не усвідомлює мети свого руху, то з цього випливає приниження активної діяльності людей в історії. Саме в цьому суперечить наведеного положення з іншими висловлюваннями Франка, який все ж глибоко вірив у творчий геній народу, в його світле майбутнє.

В уста героя незакінченої поеми «Нове життя» Дороша, який гордо відповідає на обвинувачення в «філантропії і мужиколубстві», поет вкладає такі слова:

<sup>1</sup> ЛНВ, 1905, т. XXXI, кн. VII, стор. 76. Підкреслення Франка.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XII, стор. 530.



Філософ я лиш в полі та в оборі,  
В високі сфери зроду не летів,  
І сумнів мій не брат, не сват, не друг, а ворог.  
Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох.  
Я твердо вірю в труд його могучий,  
В ті мільйони невсипущих рук,  
І твердо вірю в людський ум робучий  
І в ясний день по ночі горя й мук<sup>1</sup>.

Як бачимо, в питанні про вирішальну роль народних мас в історії Франко підходив до вірного його розуміння. Слід особливо підкреслити, що висловлювання письменника про народні маси ґрунтувались на посиленні революційно-визвольного руху в Росії і на Україні в кінці XIX і на початку XX ст., коли практика давала багатий матеріал для теоретичних узагальнень. У цьому відношенні характерно, що саме в період першої російської революції Франко пише особливо багато статей і художніх творів, в яких висловлює впевненість у перемозі народу над експлуататорами.

Погляди письменника на роль народних мас в історії відповідали новим вимогам визвольної боротьби українського і російського народів проти буржуазно-поміщицького гніту. Погляди Франка на народ як основну творчу, революційну силу вчать нас глибоко вірити в народ, служити його інтересам, з повагою ставитись до людей праці, вивчати все краще, що дав усьому людству кожний народ, зокрема.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. X, стор. 199.

### РОЗДІЛ III

#### ПОГЛЯДИ І. ФРАНКА НА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

##### I. Франко про суть національного питання

Національне питання, його роль і значення в суспільному житті, у визвольному русі трудящих займає важливе місце в системі суспільно-політичних, соціологічних поглядів Івана Франка. Протягом майже 40-літньої громадської і літературної діяльності, в складних умовах заогортення класових і національних суперечностей в Галичині і на Україні, Франко далі розвивав ідеї патріотизму і інтернаціоналізму Т. Г. Шевченка.

На погляди Франка з національного питання помітний вплив справили російські революційні демократи. Так, статті М. Г. Чернишевського «Національна безтактність» і «Народна безтолковість», в яких великий російський революційний демократ дав оцінку національному питанню в Галичині і виявив гаряче співчуття до пригноблених австрійською монархією народів, допомогли Франкові правильно зорієнтуватись в суті національної проблеми в Галичині. У статтях Франка «Хуторна поезія» П. А. Куліша», «Формальний і реальний націоналізм», «Наше московіфільство» та ін. оцінка національних суперечностей в Галичині як таких, що в основному мають класовий, соціальний характер, збігається з положеннями статей М. Г. Чернишевського.

Позиція Франка в національному питанні визначалась завданнями, що стояли перед українськими письменниками і громадськими діячами революційно-демократичного напрямку: брати активну участь в боротьбі українського народу за соціальне і національне визволення і разом з тим вести непримиренну боротьбу проти ідеології українського буржуазного націоналізму.

При висвітленні поглядів Франка на національне питання треба мати на увазі, що національно-визвольний рух українського народу істотно відрізнявся від національно-визвольних рухів у країнах Західної Європи (наприклад, від боротьби за незалежність ірландців, норвежців і т. д.). Якщо буржуазія в цих країнах відіграла прогресивну роль в національно-визвольній боротьбі, а її боротьба об'єктивно розчищала дорогу капіталізму, то на Україні національна буржуазія відіграла в національно-визвольному русі зрадницьку роль щодо українського народу. В Наддніпрянській Україні вона допомагала російському самодержавству пригноблювати народ, «славословила «куцу конституцію» 1905 р., а в Галичині, разом з польсько-шляхетськими колами, виявляла рабську покірність австрійській монархії. Народні ж маси вели боротьбу за своє соціальне і національне визволення, виступаючи як проти російської, так і проти «своєї» національної буржуазії, проти капіталізму взагалі. У цьому була особливість народно-визвольної боротьби на Україні в кінці XIX і на початку XX ст., коли керівною силою трудящих мас вже стає революційний робітничий клас. Саме в цей період Франко та інші українські революційні демократи дуже багато зробили для зміцнення класової солідарності трудящих і братерства між народами.

Революційні демократи І. Франко, Л. Українка, М. Коцюбинський, П. Грабовський, М. Павлик та інші в період, що передував пролетарському визвольному рухові, і пізніше, в кінці XIX і на початку XX ст., коли із зростанням національної буржуазії на Україні активізуються різні націоналістичні організації, багато зробили для розвінчування антинародної ідеології українського буржуазного націоналізму. Особливо почесне місце належить І. Франкові в боротьбі з націоналізмом в Галичині. В результаті економічної і політичної відсталості краю, складного переплетення соціальних і національних інтересів, колонізаторської політики монархії буржуазний націоналізм став тут все більш небезпечним для об'єднання у визвольному русі трудящих різних національностей.

Хоч у 90-х роках в Галичині була створена соціал-демократична партія, але її керівництво (М. Ганкевич, І. Дашинський, Р. Яросевич та ін.), прийнявши загальнополітичну і національну програму австрійської соціал-демо-



кратії, було заражене опортунізмом і ніякої боротьби з буржуазним націоналізмом не вело. Більше того, в партії почали переважати націоналісти-угодовці. Тому основний тягар боротьби проти націоналізму української і польської буржуазії взяли на себе Франко та інші письменники революційно-демократичного напрямку. Революційні демократи не могли стояти осторонь гострої проблеми взаємовідносин між різними національностями.

Буржуазно-націоналістичні письменники розглядали національне питання окремо від соціального і у відриві від інших важливих проблем визвольного руху, обмежували його тісними рамками питань культурно-національного характеру. Творчість цих письменників була ворожа соціалістичним і демократичним ідеям і в значній мірі спрямована проти цих ідей. Махровий націоналіст В. Барвінський під час відомих процесів соціалістів у Галичині в 1877 р. доводив, що соціалістичні ідеї як «тенденційні» нібито чужі духові українського народу. При розгляді націоналістичної писанини Барвінського виявляється, що справа не в духові українського народу, а у ворожості ідеології українського буржуазного націоналізму соціалістичним ідеям. Ось що писав Барвінський на сторінках націоналістичного журналу «Правда» в 1877 р.: «Тенденційна», себто комуністично-соціалістична (западнича) пропаганда була зовсім чужою українофільству (тобто націоналізму. — Л. О.) 60-х років на Україні, вона й тепер як на Україні, так і в Галичині чужа сучасному «українофільству», котре не єсть і не повинно бути нічим іншим, як тільки продовженням і дальшим реальним розвитком «українофільства 60-х років»<sup>1</sup>. Це твердження суперечило історичній правді. Ідеї соціалізму у 70-х роках швидко поширювались в Галичині, передова молодь, в тому числі і Франко, вивчала економічну теорію Маркса.

Характерно, що в 1890 р. «Правда» похвалила В. Барвінського за те, що він нібито вказав правильний шлях розвитку українського народу, який «розумів, що у нас немає і не може бути робітничого питання»<sup>2</sup>. Така позиція «Правди» свідчить, що цей буржуазно-націоналістичний орган намагався відвернути передову громадськість від соціальних, класових проблем. І в 90-і роки цей журнал вів шалену націоналістичну пропаганду, виступав

<sup>1</sup> «Правда», 1877, стор. 164.

<sup>2</sup> «Правда», 1890, стор. 249.

проти соціал-демократів і дрібнобуржуазної селянської партії радикалів. М. Драгоманов мав цілковиту рацію, коли обвинувачував редакцію журналу в тому, що вона намагається «збуджувати національну ненависть» у своїх читачів. У сіянні націоналістичного дурману від «Правди» не відставали газета «Діло», журнал «Зоря» та інші буржуазно-націоналістичні органи.

Франкові довелось докласти багато зусиль для розвінчання антинаукових, реакційних положень в національному питанні, що пропагувались на сторінках буржуазної преси. Численні статті письменника, його художня творчість свідчать про те, що Франко як революційний демократ йшов по правильному шляху у розв'язанні національного питання.

Вже на початку своєї громадсько-політичної діяльності у статтях «Література, її завдання і найважливіші ціхи» (1878 р.), «Критичні письма о галицькій інтелігенції» (1878 р.), у листі до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 р. Франко виявив теоретичну зрілість в розумінні місця національного питання в суспільному житті. Він правильно вважав, що тільки певна історична епоха висуває національне питання. На думку Франка, національне питання появляється як результат економічного і культурного розвитку кількох народностей, що живуть у складі однієї держави.

У «Критичних письмах о галицькій інтелігенції» Франко звернув увагу передової громадськості на особливості виникнення національного питання в Галичині. Події 1848 р. в Австрії, які, за зауваженням Франка, були виразом економічних і національних суперечностей, найкраще показали, як по-різному ставились до національного питання трудящі маси і пануючі класи.

Франко прямо вказував, що коли 1848 рік «стряс штучний будинок» австрійської багатонаціональної держави і на Австрію вдарила хвиля свіжого революційного руху, яка крім економічного питання викинула наверх і «друге питання (або бодай його зарід, котрий швидко далі розвився), питання національне»<sup>1</sup>, то буржуазна інтелігенція не в міру захопилась цим другим питанням.

«Наша інтелігенція, — писав Франко, — на своє нешастя, вчепилася іменно за те друге питання, а питанням

<sup>1</sup> І. Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 95.

економічні, викликані 1848 роком, лишила зовсім на боці, або старалася повертати їх на користь собі, а не на користь народу...»<sup>1</sup>. Багато років пізніше, в зв'язку з намаганням українських і польських націоналістичних кіл прикрити гострі соціальні контрасти розмовами про «національні», «всенародні» інтереси, Франко в статті «Русько-польська згода і українсько-польське братання» (1906 р.) проводить ту ж думку: «...Наша соціальна боротьба в східній Галичині маскується, затроюється двулличністю та фарисейством національних відносин. Неперерваним рядом тягнуться в галицькій політиці факти, де польські демократи, навіть людовці, навіть соціал-демократи ідуть рука в руку зі шляхтою «з народових оглядів», хоча під ними криється також соціальний скелет; соціальний бік усякої справи затемнюється, ігнорується з національних мотивів»<sup>2</sup>.

У відомій статті «Формальний і реальний націоналізм» (1889 р.) письменник рішуче виступив проти намагання редакції буржуазно-націоналістичного журналу «Правда» висунути на перший план національне питання. Він правильно підкреслював, що займатись лише питаннями національної мови, звичаїв і т. ін. — це значить відвертати увагу народу від необхідності вирішення пекучих соціальних проблем.

Не заперечуючи важливості національного питання в житті суспільства, Франко підкреслював, що «розвій народності є тільки одним з проявів розвою народу, проявом рівнорядним з розвитком економічним, громадським, освітнім і т. ін.»<sup>3</sup>.

Письменник висловлює цікаву думку про те, що розвиток народності, тобто національний розвиток, повинен іти насамперед по лінії поліпшення добробуту, освіти, встановлення рівності громадської і прав громадянських. Без цього розмови про національний розвиток будуть пустими мріями, доктринерством. Франко критикує буржуазних націоналістів за навмисний відрив національного питання від життєво-важливих проблем. «Національна література, штука і т. і. мусить же бути впливом живої потреби нації і заспокоювати ту потребу. Нація, котра поми-

<sup>1</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 95.

<sup>2</sup> І. Франко, Публіцистика, К., Держлітвидав, 1953, стор. 150.

<sup>3</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 309. Підкреслення Франка.



рає з голоду, в котрій 90 проц. людей не вміє ні читати, ні писати і не має de facto ніякої політичної волі, — така нація потребує хліба, азбуки і конституції; театрами, концертами, «національними» романами й поезіями дуже мало їй можна прислужитися<sup>1</sup>.

Для Франка та його однодумців у Галичині було ясно, що буржуазно-націоналістична інтелігенція тільки на словах виставляла себе захисницею інтересів народу, а насправді прагнула до «обіймання» доходних посад на службі в уряді.

Гучні слова письменників буржуазно-націоналістичного напрямку про «народні святині», «національний розвій» були по суті боротьбою за теплі місця в Державній Раді і Галицькому сеймі. Особливо яскраво це продемонструвала угода українських буржуазно-націоналістичних кіл Галичини з австрійським урядом і польською шляхтою в листопаді 1890 р. За мізерні поступки культурницького характеру народовці пообіцяли наміснику Галичини графу Бадені дотримуватись «лояльної» політики щодо уряду. Цей акт зради інтересів народу народовці виставляли як «нову еру», «нову систему своєї політики».

З самого початку проголошення так званої нової ери Франко виступав з різкою критикою рабської поведінки щодо монархії Ю. Романчука, О. Барвінського, А. Вахнянина та інших, які піклувались про те, щоб «не робити правительству клопотів ані в сеймі, ані в раді державній».

Бойовим органом, який викривав зрадництво народовців, був журнал «Народ». На сторінках цього журналу Франко і Павлик виступали з гострими викривальними статтями. У № 23 «Народу» за 1890 р. Франко ідко висміював вождів народовства, які за вісім крісел польських у Державній Раді, за одну гімназію і одну семінарію, за право робити українські написи на поштових скриньках продали інтереси українського народу.

За лицемірною фразеологією українських буржуазних націоналістів про «народні святині», «народну любов» Франко ясно бачив їх намагання запаморочити свідомість трудящих націоналістичною ідеологією. Попереджаючи А. Кримського про небезпеку, що криється за цією пиш-

<sup>1</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 309. Підкреслення Франка.

ною фразеологією. Франко писав: «Добре то говорити in abstracto про «народні святощі», про націоналізм і т. ін., але завжди треба дивитися, хто, як і в якій цілі орудує тими святощами»<sup>1</sup>.

Відомо, що ідеологи українського буржуазного націоналізму намагались «теоретично» обґрунтувати своє прислужування пануючим класам. Щоб відвернути народні маси від революційної боротьби проти соціального і національного гніту, ідеологи буржуазного націоналізму виступали з реакційними, антинародними і антинауковими «теоріями» про «безбуржуазність» української нації, про «єдиний потік» розвитку української національної культури.

Фальсифікатори історії В. Антонович і М. Грушевський у своїх «писаннях» доводили, що тільки польські і російські поміщики, австрійська і німецька буржуазія, тобто люди неукраїнської національності, експлуатують український народ. Таким прийомом вони хотіли, з одного боку, затушувати класові суперечності всередині української нації, а з другого — розпалити національну ворожнечу між українським та іншими народами.

Ідеологи українського буржуазного націоналізму Антонович і Грушевський створили «теорію» про антропологічну і психічну відмінність «українського типу» від інших слов'ян. Слідом за роботою Антоновича «Три національні типи», різко засудженою Іваном Франком та іншими революційними демократами, Грушевський у своїх «Нарисах історії українського народу» намагався кинути тінь на віковічну дружбу українського, російського і білоруського народів. Ось що він писав: «Український тип відрізняється від своїх найближчих свояків-великоросів і білорусів ще й другими моментами, а то: особливостями антропологічними в тіснім того слова значенні, ростом, пропорцією частей тіла і рисами психофізичними, що проявляються в народнім характері, психології, складі сімейного і суспільного життя»<sup>2</sup>.

Далі Грушевський твердив, що відмінність між трьома східнослов'янськими народами пояснюється нібито тим, що великоруська народність формувалась на фінській основі, білоруська — в близьких стосунках з литовцями, а українська — у вічному сусідстві з тюркськими

<sup>1</sup> Архів І. Я. Франка, ф. 3, № 601, арк. 4.

<sup>2</sup> «Діло», 1905, № 131.



племенами. Антинауковість, надуманість цих тверджень очевидна. Доведено, що до розпаду Київської Русі існувала єдина слов'янська народність, і лише з розвитком нових виробничих відносин — феодальних форм господарства і відособленням окремих областей починають формуватись три народності. На штучність схеми Грушевського у свій час звернув увагу і Франко, відкинувши її як антинаукову. Оцінюючи книжку Грушевського «Короткий курс історії України», Франко писав: «Не знаю також, чи дуже потрібно на різних языках товкти і перемелювати фальшиві історичні концепції проф. М. Грушевського, яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик»<sup>1</sup>.

Особливо різко виступив І. Франко проти буржуазно-націоналістичних концепцій, що перекручували історію героїчної боротьби українського народу проти «своїх» і чужих гнобителів.

Про таке перекручення говорять численні факти. Наведемо найбільш характерні.

Один з ідеологів українського буржуазного націоналізму в Галичині В. Барвінський зводив підлий наклеп на Т. Г. Шевченка. Він заявляв, що нібито після «Кобзаря» на Україні «брат з братом обнялися і проговорили слова тихої любови»<sup>2</sup>, розуміючи під «братами» різні класи українського суспільства. Барвінський умисне ігнорував факти боротьби українського народу проти соціального рабства, за краще майбутнє. В його уяві Україна — це «тихі села, веселі хутори, тихий та працювятий народ». Цей фальсифікатор так і писав: «Народний ідеал не перечить конечності витворіння різних верств суспільності, але домагається зовсім свобідного, нічим не упривілейованого переходу кожної одиниці з одної верстви в другу... Соціальна боротьба України — так далеко від комуністичних і соціалістичних тенденцій, як далеко її боротьба народна і релігійна від народної і релігійної нетолеренції»<sup>3</sup> (нетерпимості. — *О. Л.*).

У 1880 р. на народному вічі у Львові Барвінський знову виступив завзятим прихильником «безбуржуазності», «безкласовості» української нації. Б'ючи поклони

<sup>1</sup> Архів І. Я. Франка, ф. 3, № 439.

<sup>2</sup> Бесіда В. Барвінського, виголошена на музикально-декламаторському вечорі у Львові, Львів, 1875, стор. 17.

<sup>3</sup> Там же, стор. 17.



«найяснішому цісареві», Барвінський хотів відвернути увагу делегатів віча від гострої класової боротьби в Галичині. Тяжке економічне становище галицького селянства цей демагог пояснював «відсутністю господарської і культурної освіти і засиллям єврейського елементу»<sup>1</sup>. Коли ж пролунали вигуки селян: «Пани тому винні!», Барвінський відповів таке: «Висказані слова могли би мати свою правду щодо нашої історичної минувшини, але вони не пояснюють нашої теперішності; вони не висказують причин теперішнього зла»<sup>2</sup>. Саме така фальсифікація визвольного руху на Україні посилено проводилась ідеологами українського буржуазного націоналізму, особливо М. Грушевським і П. Кулішем. «Теорія» про «безкласовість» української нації, що посилено пропагувалась трубадурами українського націоналізму в кінці XIX ст., зазнала різкої критики української революційної демократії і революційних соціал-демократів.

Розвінчуючи націоналістичну «теорію» «безбуржуазності», «безкласовості» української нації, Франко показав, що ця «теорія» суперечить історичним фактам. Саме життя підтверджує протилежність економічних і політичних інтересів простого народу і пануючих класів. «Слова про неподільність суспільства на ворожі верстви прямо історично невірні»<sup>3</sup>, — писав Франко у статті «М. Шашкевич і галицько-українська література».

У статті «Хуторна поезія П. А. Куліша» (1882 р.) Франко показав, що причиною ненависті Куліша до українського народу була його класова позиція поміщика-ліберала, для якого характерна проповідь реакційної ідеї солідарності українського народу з польською шляхтою, яка нібито є носієм «культури і освіти». Викриваючи зрадницький план Куліша підпорядкувати інтереси українського народу інтересам польських буржуазно-націоналістичних кіл, Франко писав: «Д. Куліш бажає братерства між русинами й поляками. Добре — і ми його бажаємо, так як бажаємо щирого братання нашого народу з кожним другим. Та тільки ж кого розуміє д. Куліш під назвою «поляки», «ляхи»? Дивна річ! Гадав би хто, що польський люд. Та де там! Він розуміє панів, власників, а про люд йому байдуже»<sup>4</sup>. Кулішовому «компромісу з

<sup>1</sup> Див. «Діло», 1880, № 93-94.

<sup>2</sup> Там же.

<sup>3</sup> «Жите і слово», 1894, т. 11, стор. 149.

<sup>4</sup> І. Франко, Твори, т. XVII, стор. 191.

ляхами» Франко протиставляє братерську солідарність українців і поляків, спільність визвольної боротьби українських і польських трудящих. «...Для єдності з польським робучим людом, — зазначав Франко, — не треба ніяких компромісів: для такої єдності, для повного, щирого і тісного братерства ми вже поклали хоч і невеличкі основи, і, дасть бог, чим далі, тим ліпше піде діло. А з панами, з багатирями, неробами; та марнотратниками народного добра народіві робучому не то, що не треба, а й не можна годитися, бо тут згода була би — підданям, похиленням шиї в ярмо»<sup>1</sup>.

На конкретних історичних фактах визвольної боротьби українського народу протягом останніх 100 років Франко показав, як росли класові суперечності в рамках однієї нації. Відкидаючи буржуазно-націоналістичне тлумачення Кулішем джерела національно-визвольного руху українського народу, Франко відзначав, що козацькі війни проти Острозьких, Замойських, Сапег і ін. велась не тому, що це були українські чи польські пани, а тому, що це були пани<sup>2</sup>. Письменник викривав спробу Куліша показати в кривому дзеркалі відносини між українським і польським народами. Куліш «пояснював» причину визвольних війн XVII ст. проти шляхетської Польщі... ворогуванням між православними і католицькими попами. На таке «пояснення» Франко іронічно зауважував: «Дивний же історик-соціолог д. Куліш, що може причиною такого глибоко в суспільне і економічне життя обох народів сягаючого факту (національно-визвольних війн XVII ст.— О. Л.) вважати виключно які-небудь попівські балакання!»<sup>3</sup>.

Це зауваження Франка дуже важливе. Безперечно, письменник-революціонер глибоко розумів дійсні причини національно-визвольної боротьби. На основі детального вивчення історичних фактів Франко приходив до висновку, що визвольні війни українського народу в XVI—XVIII ст. мали головним чином не національну, а соціальну, економічну основу. А в статті «Поза межами можливого» Франко висловлює правильну думку про те, що для буржуазії будь-якої нації «головна річ — удержання соціального і національного спокою», який забезпечує безкарну експлуатацію трудящих мас. Це, а не інтереси

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XVII, стор. 192.

<sup>2</sup> Див. там же, стор. 193.

<sup>3</sup> Там же, стор. 192—193. Підкреслення Франка.



всієї нації, визначає справжнє обличчя експлуаторів, зовсім байдужих до життєвих потреб народу. «Соціальний супокій, — зауважує з цього приводу Франко, — се найкраща гарантія для п'явок — висисати їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціальний супокій не пожадани, — сього не треба й доказувати. Що великі соціальні п'явки, насавшися, хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх»<sup>1</sup>. Отже, Франко ясно розумів, що інтереси різних класів однієї і тієї ж нації — відмінні.

Відмінність інтересів різних суспільних верств, зв'язана з їх неоднаковим економічним становищем, відбивається в національній культурі. Розвиток української національної культури повністю підтверджує відоме положення В. І. Леніна про дві національні культури в кожній національній культурі.

Франко чітко розмежовував культуру народу і експлуаторських класів. Це розмежування яскраво проявилось і в художній творчості письменника. У повістях «Борислав сміється», «Для домашнього огнища», «Перехресні стежки» Франко показує протилежність моралі, різне розуміння культури трудящими масами і експлуаторами.

Українські революційні демократи, в тому числі і І. Франко, дуже близько підійшли до вірного розуміння питання про дві культури в кожній нації, вони самі багато зробили, щоб підготувати ґрунт для нової, пролетарської, соціалістичної культури. У загальному культурному надбанні українського народу роль революційної демократії надзвичайно велика.

Франко вважав, що національна література повинна відображати життя, працю, мову і мислення суспільства певної історичної епохи. Але національна література може вважатись загальнонаціональною тільки тоді, коли вона звернена в майбутнє, до високих людських ідеалів<sup>2</sup>. Суспільство ж складається з різних соціальних верств, а тому природно, що до високого людського іде-

<sup>1</sup> І. Франко, Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, стор. 357.

<sup>2</sup> Див. «Народ», 1891, № 3, стор. 38.



алу література пануючих класів, як правило, і не звертається. Думка Франка підтверджувала положення про неоднорідність національної літератури в класовому суспільстві. Цим ще раз доводилась необґрунтованість антинародної «теорії» «єдиного потоку» в розвитку української культури.

Письменник піддав гострій критиці буржуазно-націоналістичні настанови народського журналу «Правда», в якому проводилась шкідлива ідея про «відрубність» розвитку двох братніх літератур — російської та української. Виступаючи проти помилкових, по суті реакційних, тверджень Нечуя-Левицького у статті «Сьогочасне літературне прямування», в якій говорилося про нібито абсолютну самостійність і відрубність української літератури від літератури російської, Франко вказував на плодотворний вплив на розвиток української літератури найдемократичнішої в світі російської літератури. Разом з тим письменник відзначав, що українська література завдячує своїм розвитком також і світовій літературі, наслідуючи її кращі зразки. Відкинувши тезу про «відрубність» української літератури, Франко підкреслював, що «відрубна» література не може знайти прихильності серед передової української інтелігенції, бо ця інтелігенція «не може замкнутися в тіснім кружку одної літератури, але мусить студіювати, читати і порівнювати й твори других літератур, московської, німецької, французької і проч. Значить, тут відрубності не зведеш, бо тут головна ціль — іменно якнайбільший космополітизм<sup>1</sup> думки і научної праці»<sup>2</sup>.

Франко з гарячою любов'ю ставився до культури великої російської нації, високо шануючи передову російську громадськість, яка «виконала цивілізаційну працю, гідну великого подиву» і створила «дорогі перлини» літератури, науки і мистецтва. Письменник прекрасно розумів, що представників передової російської культури аж ніяк не можна ототожнювати з російським самодержавством, з реакційними колами. Тому Франко різко засуджує змішування Нечуєм-Левицьким російської держави з її чиновниками і жандармами з передовою російською культурою. «Розуміється, — писав Франко, — держава

<sup>1</sup> Слово «космополітизм» Франко вживає тут в розумінні «інтернаціоналізм».

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XVI, стор. 7—8.

московська, її жандарми та чиновники і їх гніт на всяку свобідну думку — одно діло, а література російська з Гоголями, Белінськими, Тургенєвими, Добролюбовими, Писарєвими, Щаповими, Решетниковими та Некрасовими — зовсім друге діло. І що ще дивніше! У ч. автора бачимо (не виразно, а немов з-за сита) таке поінання: ставаймо не супроти московської держави, чиновників та жандармів, а проти московської бесіди та московських писателів, котрі-ді і по духу і по думках нам — чужина. Се так значить, як коли б хто казав лишати в супокою того, хто нас б'є, а термосити того, хто, хоть і сам слабій, силується нас боронити»<sup>1</sup>.

Гостро критикуючи реакційні положення статті «Сьогочасне літературне прямування», Франко разом з тим високо оцінював художню творчість видатного українського письменника Нечуя-Левицького, особливо його твори «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка».

Буржуазно-націоналістична «теорія» «єдиного потоку», «відрубності» розвитку української культури мала на меті затушувати зростання класових суперечностей на Україні в кінці XIX ст., а з другого боку — перешкодити тісному єднанню українського і російського народів в їх боротьбі проти самодержавно-поміщицького гніту. Тому великою історичною заслугою Франка перед визвольним рухом є його боротьба проти реакційної ідеології українського буржуазного націоналізму. Націоналістичній «теорії» «гармонії» класових інтересів, «єдиного потоку» та ін. Франко протиставляв патріотизм, зігрітий палкою любов'ю до знедоленого народу, до своєї батьківщини. Характерною рисою патріотизму українського революційного демократа була його ненависть до буржуазно-поміщицьких порядків, палке бажання полегшити страждання пригноблених мас. Вся його революційна, громадсько-політична діяльність є прикладом самовідданого служіння інтересам народу. «Мій руський патріотизм, — писав Франко, — то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, вложено долею на мої плечі. Я можу здригтися, можу стиха проклинати долю, що вложила мені на плечі се ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням»<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XVI, стор. 8.

<sup>2</sup> І. Франко, Літературно-критичні статті, стор. 219.



Прикладом самовідданої любові до батьківщини був для Франка патріотизм російських революційних демократів Герцена, Белінського, Чернишевського, Добролюбова, твори яких він читав з великим захопленням і високо цинив.

Франко цілком справедливо відзначав благотворний вплив ідей російської революційної демократії на формування світогляду Т. Г. Шевченка. У листі до А. Пипіна від 23 січня 1888 р. письменник висловив цілком ймовірно припущення, що саме «критична замітка Белінського» о «Гайдамаках», хоч побіжна та не зовсім справедлива, мала значний вплив на Шевченка, охолодила його козацький патріотизм, а звернула його в напрямі рівнобіжним до думок Белінського — патріотизму на основі чисто людській, соціальної»<sup>1</sup>.

Як і Чернишевський, Франко розумів патріотизм як боротьбу за соціальне і національне визволення народу, причому питання соціальні висувались ним на перше місце. «Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, — говорив Франко на своєму ювілеї в 1898 р., — бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права»<sup>2</sup>. Громадсько-політична діяльність Франка йшла саме в цьому напрямі, вона була тісно пов'язана з соціальною і національно-визвольною боротьбою українського народу останньої чверті XIX і початку XX ст.

Патріотизм письменника був високогуманним у своїй основі. Вже на схилі віку у вступі до збірки «З літ моєї молодості» (1913 р.) він писав: «В своїй оце вже близько 40-літній літературній діяльності я переходив різні ступні розвою, займався дуже різномірною роботою, служив різним напрямам і навіть націям, бо доводилось попрацювати немало, крім нашої української, також польською, німецькою та російською мовою. Та скрізь і завсігди у мене була одна провідна думка — служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям. Тим двом провідним зорям я, здається, не спроневірився досі ніколи і не спроневірюся, доки мого життя»<sup>3</sup>. Отже, Франко вважав, що справжнім патріо-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XX, стор. 558.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. I, стор. 31.

<sup>3</sup> І. Франко, Твори, т. XI, стор. 546.



том може бути лише той, хто бореться насамперед за соціальне визволення народу, за його краще майбутнє.

Національний рух, що не зачіпає основ існуючого капіталістичного ладу і зв'язаний тільки з питаннями культури, мови, національних шкіл, читалень і т. д., Франко називав «формальним патріотизмом». У дослідженні «Причинки до оцінення поезій Т. Г. Шевченка» (1881 р.) він у таких словах виклав своє розуміння формального патріотизму: «Формальним ми називаємо патріотизм, бажачий, н. пр., увільнення якогось народу з-під чужовладства, але без зміни самих соціальних обставин, в яких живе той народ. З погляду народу увільнення з-під чужовладства буде зміною тільки формальною: замість чужих панів прийдуть свої. Що такий патріотизм в основі річі суперечний з любов'ю до простого народу, се кожний бачить»<sup>1</sup>. Отже, для Франка не було ніякої різниці між формальним патріотизмом і буржуазним націоналізмом.

У 1897 р. в передмові до збірки оповідань «Галицькі образки» Франко із зневагою висловився про українських лжепатріотів. Водночас він дорікав і тим «щирим польським патріотам», які «мають уста повні Польщі, а серце холодне до недолі польського селянина і наймита». Слова Франка про «дріб'язковість, вузький егоїзм, двоєдумність й пиху» буржуазних націоналістів викликали з їх боку шалену лютю. В газеті «Діло» з'явилась наклепницька стаття «Смутна поява», автором якої був один з ватажків буржуазних націоналістів у Галичині Ю. Романчук. На наклепи й погрози буржуазних націоналістів Франко відповів високопатріотичним віршем «Україна мовить», де в таких словах передає свою розмову з Україною:

Сам знав, що гола я і вбога,  
І до мого ти порога  
Прийшов, захтів служити мені.

І що тобі за кривда сталась?  
Що підняли на тебе галас:  
«Не любить Русі він ні раз!»  
Наплюй! Я, синку, ліпше знаю  
Всю ту патріотичну зграю  
І ціну її любовних фраз<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> «Світ», 1881, № 8-9, стор. 160.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XI, стор. 58.

У іншому вірші «Сідоглавому» Франко розвінчує фальшивий патріотизм Ю. Романчука та інших ворогів українського народу. Разом з тим почуттям глибокої, сердечної любові до простого народу, ширим бажанням полегшити його долю, «відвічне страждання» віє від цього вірша:

Ти, брате, любиш Русь  
За те, що гарно вбрана, —  
Я ж не люблю, як раб  
Не любить свого пана.

Бо твій патріотизм —  
Празнична одежина,  
А мій — то труд важкий,  
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,  
Гетьманя, панування, —  
Мене ж болить її  
Відвічне страждання<sup>1</sup>.

## І. Франко — поборник дружби народів

Щастя українського народу письменник бачив у визвольній боротьбі проти австрійської монархії і російського самодержавства, проти «своїх» і чужих гнобителів. Гарантією успіху в цій боротьбі він вважав непорушну дружбу українського і російського народів, що була скріплена їх кров'ю, пролитою у спільній боротьбі за своє визволення.

Гарячий поборник дружби двох народів, Франко розумів, що «народ московський», який «витворив життя духовне, літературне і наукове, котре також тисячними потоками ненастанно впливає і на Україну», є другом українського народу і ні в якій мірі не може відповідати за колоніальну політику царизму.

Письменник гордо заявляв про своє русофільство, любов до російського народу. Він спростовував твердження галицьких москвофілів, які обвинувачували передову громадськість Галичини в нелюбові до всього російського. Звертаючись до галицької молоді, Франко закликав її не вірити «свідомій брехні» Мончаловських, Дудикевичів і ін. «*Ми всі русофіли*, — говорив письменник, відповіда-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XI, стор. 59.

ючи «духовним батькам» галицького москвофільства, — чуєте, повторяю ще раз: *ми всі русофіли*. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову і читаємо в тій мові, певно, не менше, а може й більше від вас. Є між нами, галицькими українцями, й такі, що й говорити і писати тою мовою потраплять не гірше, коли й не ліпше від вас. І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо й любимо... Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, від жуželю, від виплодів темноти, назадицтва та ненависті, сплджених довговіковою важкою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства»<sup>1</sup>.

Благотворний вплив передової суспільно-політичної думки Росії на суспільний і культурний розвиток України Франко розцінював як «життєво важливий» для українського народу. Заслугою письменника є те, що в період розгулу націоналізму на Україні і в Галичині він звернув увагу передової громадськості на виняткову важливість для розвитку української нації зміцнення дружніх зв'язків з великим російським народом, до якого, за словами Франка, тяглись всі народи східнослов'янського племені.

Письменник відзначав, що розвиток торговельних і культурних зносин Росії з країнами Західної Європи в XVII ст. позитивно позначився і на економічному та культурному житті України. Він розумів, що вихід Росії на широку міжнародну арену на початку XVIII ст. був необхідним не тільки для Росії, а й для України. «Від часу петрової реформи, — писав Франко в статті «Ukraine ingredienta», — Росія ввійшла в більше безпосередні і живі зносини з найпоступовішими країнами Європи — Німеччиною, Голландією і Францією, ніж їх коли-небудь мала Україна... українська інтелігенція, русифікуючись, все-таки набирала рівночасно й європейської освіти і європейських поступових ідей»<sup>2</sup>. Письменник спростовував вигадки народовців, нібито Галичина краще розвивалась в

<sup>1</sup> І. Франко, Публіцистика, К., 1953, стор. 137—138. Підкреслення Франка.

<sup>2</sup> «Житє і слово», 1895, кн. VI, стор. 473.



економічному і культурному відношенні у складі Австро-Угорщини, ніж Україна в складі Росії. У згаданій статті Франко вказував на те, що «Австрія свідомо спиняла розвій економічної самодіяльності в Галичині», а український народ, починаючи з 1772 р., за життя під «європейською» Австрією, «беручи загально, не зробив ані кроку наперед в цивілізації, не піднявся до розуміння того, хто він і які його інтереси, не вийшов поза глухе відчуження своєї кривди, поза глуху ненависть до своїх гнобителів— панів, мандаторів (се були наполовину цісарські урядники!) та економів»<sup>1</sup>.

Франко підкреслював, що культурний рівень українців, які жили на території Австрійської імперії, залежав від того, наскільки вони були зв'язані з передовою культурою Росії. Маючи на увазі тяжке колоніальне становище закарпатських українців, які перебували під гнітом не тільки своїх, а й угорських поміщиків, Франко писав: «...Доки ті русини (тобто закарпатські українці. — *О. Л.*) звертали очі свої на Росію, у них проявлялось хоч яке-таке життя народне, були хоч які-такі писателі, газети, починався і рух народний, прокидалось і «народовство» серед молодіжі. А тепер, коли зв'язки з Росією порвалися, коли очі угорської інтелігенції звернулись до Пешта— що там осталося?»<sup>2</sup>.

У зв'язку з поглядами Франка на значення економічного і культурного розвитку Росії для інших слов'янських країн, особливо для України, заслуговує на увагу його негативне ставлення до проповіді Кулішем на сторінках журналу «Основа» ідеї національного відокремлення України. Франко засуджував цю ідею, як таку, що не відповідала життєвим інтересам українського народу. Письменник відзначав, що «Основа» розвивала «не широку і волелюбну програму Кирило-Мефодіївського братства, а досить тісну і для прогресивних українців мало в той час цікаву програму національного відокремлення України, без зведення рахунків з назриваючими в ту пору питаннями російського суспільного життя»<sup>3</sup>. Така програма, звичайно, не могла знайти прихильників серед передової громадськості. Грубим наклепом на Франка є, отже, намагання буржуазних націоналістів виставити його

<sup>1</sup> «Жите і слово», 1895, кн. VI, стор. 476.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XVI, стор. 139.

<sup>3</sup> І. Франко, Літературно-критичні статті, стор. 374.

ворогом союзу України з Росією. Ненависть українського письменника до самодержавних порядків у Росії зображувалась як ненависть до російського народу і взагалі всього російського. Як уже згадувалось, ці вигадки Франко спростовував у багатьох статтях. Глибоко шануючи російський народ, який створив, незважаючи на тяжкий соціальний і духовний гніт, найпередовішу в світі літературу, письменник постійно підкреслював, що там, в Росії — центр культурного життя слов'янських народів. Сам Франко все життя мріяв побувати в політичних і культурних центрах Росії — Москві і Петербурзі, встановити особистий контакт з передовою громадськістю. «Дуже б мені ще хотілося якийсь час побувати в Петербурзі і Москві, — писав він у 1892 р., — роздивитися в тамошніх бібліотеках, поповнити свою бібліотеку хоч найпотрібнішими речами, а головню — пізнати людей»<sup>1</sup>.

Відомо, що Франко негативно ставився до реакційної націоналістичної ідеї «самостійної України», відірваної від братньої Росії. Він вважав таку ідею чужою для економічного і культурного розвитку українського народу. Письменник викривав факти спотворення буржуазно-націоналістичними істориками героїчного минулого українського народу, його боротьби проти всіляких гнобителів. Висуваючи реакційний лозунг «самостійної України», націоналістичні фальсифікатори замість історії народу і його боротьби подавали історію так званих борців за самостійність — українських гетьманів, які виражали головним чином інтереси козацької старшини. Франко відмовився друкувати в своєму журналі «Громадський друг» статтю, в якій звеличались гетьмани. «Хіба гадаєте напrawdę, — писав він М. Павликові у відповідь на запитання про можливість надрукувати таку статтю, — що тут нема нічого ліпшого друкувати як таке свинство, котре нікого не обходить, крім Барв.їнського і компанії... Кажу вам наперед, що її не надрукую. Нам тепер треба подавати важніші речі, у нас і так та нещасна, лихо понята історія довела до того безглузлого націоналізму та самостійництва, котрим «Правда» так величається, як пороса орчиком»<sup>2</sup>.

І пізніше Франко різко критикував націоналістичний

<sup>1</sup> «Матеріали для культурної і громадської історії Західної України», т. I, стор. 382.

<sup>2</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. III, Чернівці, 1910, стор. 55.



журнал «Правда» за ігнорування потреб народу, який весь час терпить голод і злидні. «Редакція «Правди», — відзначав письменник, — хоч подає досить фактів економічних злиднів та руйнування українського народу, то, проте, якось ніколи не доходить до позитивної думки, як запобігти тим злидням і тому руйнуванню, а не доходить головно через те, що всі ті факти чисто економічні не раз і зовсім не потрібно підливає національним соусом»<sup>1</sup>.

Франко добре розумів, що націоналістичний лозунг буржуазної «самостійної» України під протекторатом цісарської Австро-Угорщини був на руку німецьким і австрійським колонізаторам. Тому український революційний демократ вважав, що національне питання може бути розв'язане не шляхом відокремлення України від Росії, а поваленням деспотизму, знищенням існуючих політичних систем в Росії і Австро-Угорщині і завоюванням політичної волі для всіх народів, в тому числі для українського.

Зміст поняття «політична самостійність» України для Франка був принципіально відмінний від буржуазно-націоналістичного розуміння. Письменник неодноразово нагадував про необхідність тісного державного і економічного союзу Росії і України.

Галицький австро-марксист Ю. Бачинський, прихильник культурно-національної автономії, закликав до «політичної відрубності України від Росії». У рецензії на брошуру Бачинського «Україна ingredienta» Франко переконливо показав шкідливість для визвольної боротьби основної ідеї цієї брошури, рішуче затаврував націоналізм Бачинського. Він писав у своїй рецензії: «Звісно, термін «політична самостійність» не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою. До такого устрою ведуть власне факти економічного життя». Цю ж думку Франко проводить і в редакційній статті «З Росії і для Росії» в журналі «Жите і слово», виражаючи своє глибоке переконання в тому, що «воля і суспільний національний і культурний розвиток нашої української нації прямо залежні і нерозривно пов'язані зі свободою і прогресом всієї Росії».

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XVI, стор. 133—134.



Франко рішуче виступив проти активізації українських націоналістів в зв'язку з початком першої світової війни. Коли в 1914 р. українські буржуазні націоналісти Дорошенко, Жук, Басок та інші, користуючись підтримкою австрійської монархії, створили у Відні контрреволюційний «Союз визволення України», Франко різко негативно поставився до діяльності цього союзу; його оцінка цієї контрреволюційної організації збігається з оцінкою, даною В. І. Леніним.

В. І. Ленін у листі від 12 січня 1915 р. до одного з діячів «Союзу» Баска так характеризував реакційну діяльність українських «самостійників»:

«Ви явно помиляєтесь: ми стоїмо на точці зору інтернаціональної революційної с.-д-тії, а Ви — на точці зору національно-буржуазній. Ми працюємо за зближення *робітників* різних (і особливо *воюючих*) країн, а Ви, як видно, зближаєтесь з буржуазією і урядом «своєї» нації. Нам не по дорозі»<sup>1</sup>.

Отже, В. І. Ленін, давши політичну оцінку «Союзу», заодно показав і класову природу його «вождів»: намагання вислужитися перед «своєю», національною буржуазією.

Таку ж оцінку «Союзу» і його діячам по суті справи дав і Франко. Відмовившись співробітничати в націоналістичних виданнях, метою яких було розпалювання національної ворожнечі між народами, Франко писав у листі до Дорошенка: «Очевидно, що ваше розуміння звільнення України відрізняється від мого, тому я не хочу ставати на вашу дорогу»<sup>2</sup>. Шлях визволення України від соціального і національного гніту — це шлях спільної боротьби російського, українського, польського та інших народів проти австрійської монархії і російського самодержавства. В цьому питанні позиція українського революційного демократа відповідала завданням революційно-визвольного руху.

Слід, проте, відзначити, що Франко не завжди був послідовним у розв'язанні національного питання. В його поглядах були елементи національної обмеженості, що випливали з складних обставин визвольного руху на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. Так, у статті

<sup>1</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 136.

<sup>2</sup> Архів І. Я. Франка, ф. 3, № 489.

«З кінцем року» (1896 р.) Франко, хоч і закликав українську молодь «піти на пролом<sup>1</sup>, як пішли Желябови, Кібальчичі і сотки інших українців на боротьбу за всеросійську революцію»<sup>2</sup>, допустив разом з тим помилку при оцінці участі українських революційних народників у загальноросійському визвольному русі, вважаючи таку участь негативним явищем. Непослідовність Франка у національному питанні проявилась і в інших статтях пізнішого періоду, наприклад у статтях «На склоні віку», «Голос небіжчика», «Одвертий лист до галицько-української молоді» (1905 р.) та ін., що можна пояснити загостренням національних суперечностей в Галичині, гоніннями на українську мову і українську національну культуру, русифікаторською політикою царизму не тільки щодо українського народу, а й щодо інших національностей.

Відомо, що до революції 1905 р. українська мова в Росії була офіційно заборонена, періодичні видання друкувались лише російською мовою, вистави українських театральних труп рідною мовою дозволялись з великими обмеженнями. Франко з почуттям національної образи називав царський указ 1876 р. про заборону української мови «ганебною плямою» російського уряду, який у себе дома відгородив «25 мільйонів людей неперелазним муром від джерела культури, яким є рідна мова»<sup>3</sup>.

Письменникові часто дорікали за його зв'язок з націонал-демократичною партією. Безперечно, вступ його у цю партію в кінці 1899 р. був помилковим. Але істини ради треба відзначити, що Франко швидко зрозумів свою помилку, побачив антинародний характер націонал-демократичної партії і, розчарувавшись в її програмі і «вождях», вийшов з неї. До того ж членство Франка в партії було чисто формальним. Знаменною є характеристика

<sup>1</sup> Під «проломом» І. Франко розумів усунення розриву між інтелігенцією і простим народом. З цього приводу він писав у згаданій статті «З кінцем року», звертаючись до демократично настроєної інтелігенції: «Розділ між українською інтелігенцією і простим народом — ось та стіна, о котру стобіть хоч би сто лобів розтовкти, щоб її розвалити, і поки ви, українські радикали, не зробите хоч одного видного вилому в тій фатальній стіні, поти ані ми, ані ніхто на світі не повірить у серйозність вашого радикалізму» («Молода Україна», Львів, 1910, стор. 106—107).

<sup>2</sup> «Молода Україна», Львів, 1910, стор. 107.

<sup>3</sup> ЛНВ, 1905, т. XXIX, стор. 85.

письменником партії у 1904 р., коли він вже залишив її ряди. «Національно-демократична партія, — писав Франко, — не сповнила найважливішого з тих завдань, задля яких я і дехто з моїх однодумців перед 6 роками вважали за можливе пристати до неї, а, власне, не зробила нічого для зорганізування селянської маси і ведення її до свідомого політичного життя»<sup>1</sup>.

Різко негативну оцінку дає письменник націонал-демократам і в рецензії на комедію В. Володиславського «Орли» (1907 р.). «Наш народ, — з гнівом писав Франко, — обдурюють, ошукують, обдирають і ще зневажають українські патріоти, радикали, націонал-демократи і які там ще їхні назви»<sup>2</sup>.

І хоч у письменника і були деякі збочення в національному питанні, їх не можна перебільшувати. Франко все ж залишався на твердих революційно-демократичних позиціях. У складних умовах загострення національних суперечностей, активізації буржуазно-націоналістичних сил на Україні Франко зміг в основному правильно зорієнтуватись. Він ні разу не зрадив прапору визволення народу від соціального і національного рабства, а залишався йому вірним до кінця свого прекрасного життя.

Революційно-демократичні позиції Франка в національному питанні особливо яскраво проявились в його інтернаціоналізмі. Письменник доклав багато зусиль для зміцнення дружби між народами, налагодження культурних зв'язків між ними. Загальновідомим є великий вклад письменника в скарбницю світової культури. Франко не тільки перекладав визначні твори письменників Заходу і Сходу, а й написав багато наукових розвідок, статей, рецензій про російську, слов'янську, західноєвропейську та інші літератури. Разом з тим він через різні канали знайомив світову громадськість з кращими творами українських письменників. Зміцненню культурних, літературних і наукових зв'язків між народами Франко віддавав багато кипучої енергії, весь свій талант.

<sup>1</sup> «Діло», 1904, № 258.

<sup>2</sup> ЛНВ, 1907, т. XXXVIII, стор. 371.



Франко розумів органічну єдність ідей патріотизму та інтернаціоналізму. Він вірно вважав, що успіх революційно-визвольного руху українського народу проти «своїх» і чужих гнобителів залежить і від правильних взаємовідносин з трудящими сусідніх країн. Основою таких взаємовідносин повинна бути боротьба всіх народів за своє визволення. На думку Франка, справжні демократи повинні турбуватися про пробудження протесту проти соціального і національного поневолення не тільки свого, а й інших народів.

Уже в перші роки своєї революційної громадсько-політичної діяльності у статті «Чи ми хоч тепер прокинемось?» (1882 р.) він писав: «...Всяка наша, хоч би як демократична і поступова робота над здвигненням і організацією нашого люду не піде успішно і не принесе добрих плодів, доки ми не станемо бік о бік з сусідніми нам слов'янськими народами, так само зорганізованими до такої ж, як і ми, боротьби»<sup>1</sup>.

Далі Франко висловлює дуже важливу думку про те, що треба по можливості працювати над розбудженням і організацією сусідніх народів. У цьому, пише він, «наш український інтернаціоналізм, котрий один тільки може і нам в нашій власній хаті надати більше сили та ваги і виробити нам прихильність та дружність у сусідніх нам народів»<sup>2</sup>.

У 1887 р. в статті «Семітизм і антисемітизм у Галичині» Франко виступив як проти єврейського націоналізму, так і проти антисемітизму і шовінізму галицьких реакціонерів. Він ще раз підкреслив, що для революційної демократії головне—це знищення соціального рабства.

Письменник вважав, що почуття глибокої поваги до інших народів і любов до своєї батьківщини не тільки не суперечать одне одному, а, навпаки, тісно переплітаються; ці почуття зв'язані між собою, як дерево зв'язане з землею корінням і з повітрям — листям.

Франко по суті був солідарний з відомим марксистським положенням про те, що не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи. Так, у 1901 р. в передмові до вибраних віршів видатного чеського поета Гавлічека-Боровського Франко пише знаменні слова: «Нація, яка чи то в ім'я державних, чи то яких-небудь ін-

<sup>1</sup> «Світ», 1882, № 18-19, стор. 330.

<sup>2</sup> Там же, стор. 330—331.

ших інтересів пригноблює, душить і спиняє в свободнім розвою іншу націю, копає могилу сама собі і тій державі, якій ніби повинно служити те гноблення»<sup>1</sup>.

Франко вважав, що саме для творчості Гавлічека характерним є мотив боротьби проти національного гніту, проти австрійського і німецького засилля в Чехії, за відродження чеської національної культури.

Слова українського революційного письменника про неминучий крах колоніальної політики австрійської монархії, яка в ім'я «державних інтересів» пригноблювала слов'янські народи, виявились справді пророчими. Франко не дожив до розпаду кляптикової Австрійської імперії. Але він передбачав цей розпад. А в брошурі «Що таке поступ?» (1903 р.) письменник, розкриваючи зміст лозунга комуністів «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», зазначав: «Треба сказати, що батьки німецької соціальної демократії Маркс і Енгельс ще в 1848 р. виступили з окликом «Пролетарі всіх країн, єдчайтеся!». Вони вказували, що нужда фабричних робітників скрізь по всім світі однакова, значить і інтереси їх однакові. Пролетарі-робітники не мають причини ворогувати ані воювати між собою. Уся ворожнеча між народами і державами йде не від бідних, а від багатих, купців, фабрикантів та урядників...»<sup>2</sup>.

Отже, в окремих випадках Франко був популяризатором інтернаціональних ідей Маркса і Енгельса. Це велика заслуга письменника перед визвольним рухом народів різних країн. Та Франко не тільки усвідомлював спільність класових інтересів трудящих мас. Великий гуманіст, борець за передове мистецтво, він відзначав відрадий факт збагачення світової культури, зокрема літератури, кращими зразками *всіх* національних літератур, які, в свою чергу, не могли розвиватись успішно без інтернаціональних зв'язків з світовою літературою.

Інтернаціональне значення національних літератур, їх кращих надбань настільки велике, зауважує Франко, що примушує з однаковим інтересом захоплюватися високоталановитими творами письменників різних народів. Та справа не тільки в естетичному захопленні. Обвинувачуючи українських буржуазних націоналістів у націо-

<sup>1</sup> Гавлічек-Боровський, Вибір поезій, Львів, 1901.

<sup>2</sup> І. Франко, Що таке поступ?, Коломия, 1903, стор. 70.

нальній нетерпимості, зневажливо му ставленні до культури інших народів, Франко підкреслює, що культурний розвиток народу «взагалі справа інтернаціональна, тому що являє собою нагромадження інтернаціональних цінностей теоретичних і практичних...»<sup>1</sup>. Письменник вважав шкідливим намагання москвофілів відгородитись від культурних і наукових зв'язків з іншими народами.

На думку Франка, великі питання соціального і морального характеру викликають до життя і велику літературу. Ці питання мають інтернаціональне значення, але висвітлюються, за вірним зауваженням письменника, в кожній літературі в оригінально-національній формі. Ті самі чуття, сумніви, страждання, симпатії та антипатії, що становлять суть душі сучасної освіченої людини, писав Франко, по-різному звучать у творах Шевченка, англійця Діккенса, американця Марка Твена, мадьяра Мікшата або чорногорця Йововича<sup>2</sup>.

Франко часто повторював думку про те, що українські письменники, якщо вони по-справжньому зацікавлені у дальшому розвитку української літератури, повинні бездоганно знати світову літературу, не повторювати те, що інші давно забули, а вносити в скарбницю світової культури щось своє, оригінальне, національне. Сам Франко відомий як прекрасний перекладач західноєвропейської і східної класики. Він перекладав твори Гете, Байрона, Гейне, Бернса, Шекспіра, Данте, Гюго і багатьох інших, часто звертався до грецьких і римських класиків, уважно вивчав і перекладав кращі твори індійської, арабської, древньоєврейської літератур.

Любов і повага великого українського письменника до культурних надбань інших народів, його непримиренна боротьба з націоналізмом і шовінізмом були характерною рисою інтернаціоналізму І. Франка.

Особливо великі заслуги письменника перед слов'янами. Його справедливо називають співцем братерського єднання слов'янських народів. На думку Франка, тільки в тісному союзі слов'яни зможуть вистояти і здобути перемогу в боротьбі з німецьким мілітаризмом. Цьому питанню він присвятив багато публіцистичних статей.

<sup>1</sup> І. Франко, Наше «москвофільство», «Народ», 1891, № 3, стор. 38.

<sup>2</sup> Див. І. Франко, Літературно-критичні статті, стор. 243.



У 1882 р. в статті «Війни і військо в наших часах» Франко пише, що колонізація слов'янських земель уже ведеться «чисто сучасним методом і з чисто середньовічною старанністю». Про німецьку колонізацію письменник знову нагадує в статті «Наш погляд на польське питання» (1883 р.), в «Політичному огляді» за 1888 р. і в інших працях.

Попереджаючи польський народ про небезпеку, що йому загрожує з боку німецької агресивної буржуазії, Франко закликає передову польську громадськість працювати над зміцненням дружби між слов'янами.

Надзвичайно багато попрацював Франко для зміцнення братерської солідарності українських і польських трудящих. Він брав активну участь у польських прогресивних виданнях, у створенні «Програми галицьких і польських соціалістів», пропагував соціалістичні ідеї серед робітників польської національності.

У статті «Co będzie daly» (1893 р.) Франко переконливо доводить, що польський та український народи зможуть кінець кінцем вийти з-під опіки тих «самолюбивих елементів, які віками закидали багном взаємовідносини двох братніх народів, зуміють створити заснований на взаємній повазі братський союз»<sup>1</sup>.

Франко вважав, що багатотисячові економічні і культурні зв'язки польського та українського народів створили основу для їх щирого братерства.

Тут треба відзначити, що письменник мав на увазі не всяке братерство, а лише братерство між трудящими масами. Вже наводились висловлювання Франка з цього приводу в статті «Хуторна поезія П. А. Куліша». У 1904 р. на вечорі з нагоди 43-х роковин з дня смерті Т. Г. Шевченка Франко знову повторює свою думку про те, що на перешкоді братанню між поляками та українцями стоять певні соціальні сили, а саме — класові інтереси експлуататорів польської та української національностей. «...Поклик до збратання, — говорив письменник, — доти лишається безпредметним, доки в споді під ним криються докори про «grzesznie wstrety»<sup>2</sup>, а в споді під ними докорами невіривняні соціальні та національні супереч-

<sup>1</sup> «Kurjer Lwowsky», 1893, № 12.

<sup>2</sup> Ввічливе презирство.

ності. Ситий голодному не брат, — каже справедливо народна приповідка»<sup>1</sup>.

Франко розвінчував антинародний характер шовіністичного лозунга «історичної Польщі», тобто відновлення кордонів Польщі 1772 р., коли вона об'єднувала значну частину споконвічних українських і білоруських земель. Для письменника не було сумніву в тому, що намагання польської національної буржуазії, яка спекулювала на патріотичних почуттях польського народу, провести в життя ідею реставрації Польщі, поширивши її кордони за етнографічні межі, приречені на провал. На думку Франка, торжество ідеї реставрації «історичної Польщі» було б «найтяжчим нещастям для самого польського народу» і створило б прірву між ним і його природними друзями — іншими слов'янськими народами. «Всяке змагання, — писав Франко, — котре силується тепер накинути котрій-небудь з тих непольських народностей польщину, чи то яко мову шкільну і урядову, чи то яко латинський обряд, після нашого найглибшого переконання копає гріб самому існуванню польського народу, бо буде мур кривди і ненависті між поляками і їх природними союзниками»<sup>2</sup>.

Український революційний демократ правильно вважав, що тісне економічне співробітництво, а також обмін культурними і науковими досягненнями між народами сприяють ослабленню національного недовіря, яке сіють пануючі класи в кожній країні. Франко висловлював тверду впевненість в тому, що тільки тоді «розвинуться і процвітуть усі частини великого східнослов'янського племені, коли святотатські руки не будуть підрубувати та нівечити одну часть, аби тим краще буяла друга, то тоді зложиться з них цілість і єдність краща, багатша, гармонійніша, ніж се тепер може снитися різним шовінізмом затуманеним головам»<sup>3</sup>.

Франко був гарячим поборником федеративного союзу слов'янських народів на основі їх повної рівноправності і широких громадянських свобод. Добре розуміючи, що в умовах існування австрійської монархії і російського самодержавства така федерація неможлива, він надію на тісне об'єднання всіх слов'ян пов'язує з успіш-

<sup>1</sup> «Діло», 1904, № 55.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 141.

<sup>3</sup> І. Франко, Літературно-критичні статті, стор. 55.

ним визвольним рухом проти соціального і національного гніту.

У 1891 р. Франко взяв участь у з'їзді слов'янської молоді, що відбувся в Празі. Згодом він відзначав, що у з'їзді взяла участь радикальна і соціалістична за переконаннями молодь з Чехії, Польщі та України. Український письменник використав трибуну з'їзду для пропаганди ідеї слов'янського братерства. Відповідаючи на привітання чеських селян, Франко запевнив делегатів у тому, що для нього ідея дружби — дуже дорога, що він розуміє її не як пустий вислів, «але як важку працю над конкретними інтересами слов'янського робочого люду»<sup>1</sup>.

Чимало зробив Франко для зближення культур українського і чеського народів. Ще у 1882 р. в журналі «Світ» він знайомить українських читачів з кращими чеськими письменниками. У 1887 р. в польській прогресивній газеті «Kurjer Lwowsky» Франко надрукував ряд статей, що мали на меті допомогти чеським друзям розібратись в тому, хто в Росії є ворогом, а хто другом чеського народу.

Коли в празькому журналі «Політик» з'явилась передрукована з французького журналу хвалебна стаття про російського реакціонера Каткова, Франко по-дружньому поправляє редакцію. Але він звертається не стільки до редакції, скільки до всіх демократично настроєних чехів, «...Якщо хочете єднатись з Росією, то, якщо ви не втратили людської гідності, можете це зробити лише... з Росією Тургенева, Салтикова, Чернишевського, Добролюбова, Писарева тощо, а не з Росією Мещерського, Суворіна й Каткова, орган якого «Московские ведомости» дотепно називав у своїй статті Салтиков «помой», себто помиями»<sup>2</sup>.

У статтях про видатного чеського поета і публіциста Яна Коллара Франко винятково високо оцінював його громадсько-політичну і літературну діяльність, його заслуги як поборника слов'янської єдності. «Що твори Коллара, — писав Франко, — побіч творів «славного Шафарика» пильно читались українцями, а особливо київськими, се посвідчує також Шевченко в своїм «Посланню

<sup>1</sup> Іван Франко. Статті і матеріали. Вид-во Львівського державного університету, 1952, т. III, стор. 148.

<sup>2</sup> «Kurjer Lwowsky», 1887, № 228.



до живих і мертвих і ненароджених...»<sup>1</sup>. Франко вказував, що ідеї Коллара про слов'янську взаємність були співзвучні шевченківським ідеям про братерство слов'ян.

Щождо зміцнення зв'язків українського народу з сусідами-слов'янами, то Франко, щиро радіючи з того, що «свідомі українці не перестають бути слов'янофілами в душі Коллара і Шевченка», вважав, що ці зв'язки все більше розширюватимуться. Український письменник вірно визначив причини приязні і поваги українського народу до інших слов'янських народів. «Довговіковий притиск навчив їх (тобто українців. — *О. Л.*) відчувати й усяку чужу кривду і ненавидіти її; географічне положення поставило їх на розграні майже всіх слов'янських народностей: вони сусідують і з великорусами, і з білорусами, і з поляками, і з словаками, і потроха й з болгарами (в Добруджі), так що питання слов'янської взаємності є для них більше, чим для всякої другої слов'янської народності, питанням живим і пекучим, питанням практичної роботи»<sup>2</sup>.

Франко пишався тим, що слов'янські народи в тяжкі години своєї історії не корились ворогам, а вели героїчну боротьбу за своє визволення. Як і Ломоносов, Пушкін, Герцен, Франко вважав, що саме слов'янам зобов'язана Західна Європа своїм врятуванням від навали татар у XIII ст. З глибокою повагою письменник говорив про багатовікову боротьбу болгарського народу з турецькими колонізаторами. У «Політичному огляді» за 1888 р. він писав: «Болгари через цілих 500 літ своєї неволі майже ненастанно лили кров за свою свободу; в XIX віці майже правильно, що 20 літ піднімали значніші повстання проти турків, а в перемир'ях що пару літ узброювали більші або менші дружини (чети) для партизанської війни з гнобителями. Читайте лишень, що за люди були такий Харні Дамитар, діакон Левський, Христо Ботев та Любен Каравелов, яку масу енергії, запалу і невтомної праці потратили вони, приготувавши політичне відродження Болгарії...»<sup>3</sup>.

Український революціонер-демократ добре розумів, що майбутнє українського та інших слов'янських народів у значній мірі залежить від правильних взаємовідносин

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XVIII, стор. 263.

<sup>2</sup> Там же.

<sup>3</sup> «Правда», 1888, № XIV, стор. 51.

з великим російським народом. У статті «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер» (1893 р.) Франко відзначав як відрадне явище факт «елементарного нахилу слов'ян до Росії». Він підкреслював, що, симпатизуючи Росії, не можна змішувати російський народ, який визволив слов'ян від багатовікового турецького іга, з російським самодержавством. Письменник не сумнівався в тому, що падіння самодержавства збільшить потяг слов'ян до Росії. Кидаючи погляд в майбутнє, Франко запитує: «Що ж би то було, коли б політична система в Росії змінилася в дусі свободолюбнім і справді слов'янолюбнім? Коли б Росія, шануючи кожную особність слов'янську і гарантуючи їй повний розвій, хотіла повертати хоч часть своєї політичної сили і свого впливу на те, щоб політичні і громадські відносини прочих слов'ян поза їх границями зробились більш нормальними?»<sup>1</sup>. На таке запитання у Франка була пряма відповідь: факт загального нахилу слов'ян до Росії став би з'єднуючим началом для створення слов'янської федерації.

Громадська діяльність Франка як поборника дружби і єднання слов'янських народів знаходила широку підтримку в демократичних колах усіх слов'янських країн. Як видатного вченого-славіста, поета і літературного критика Франка добре знали в Росії, Польщі, Чехії, Сербії, Болгарії та інших країнах. На протязі всієї літературної діяльності він листувався з багатьма слов'янськими письменниками і громадськими діячами. Як уже згадувалось, український письменник був прихильником рівноправної слов'янської федерації. Проте, на його думку, одна тільки федерація ще не створює всього необхідного для всебічного розвитку кожної окремої народності. «Розвиток кожної народності, — писав Франко в «Катехізисі економічного соціалізму», — якщо хоче бути справді всестороннім, може початись лише при соціалізмі». Таке розуміння Франком залежності повного і всебічного розвитку народностей від перемоги соціалістичного ладу виходить за рамки революційно-демократичного тлумачення національного питання.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XVIII, стор. 253.

## РОЗДІЛ IV

### ЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ І. ФРАНКА

#### I. Франко про соціальний зміст моралі

Великий гуманіст, глибокий знавець людських почуттів, Франко у своїй багатогранній творчості приділив надзвичайно багато уваги питанням моралі. Ці питання займають провідне місце в ряді творів письменника, вони часто визначають спрямованість цілих поетичних збірок, як наприклад циклу поезій «Мій Ізмарагд». І це не випадково. Розглядаючи мораль як особливе явище, породжене суспільним життям людей, і зважаючи на всю важливість правильного розуміння її соціальної суті та її форм, Франко і в підході до етичних проблем керувався потребами визвольного руху.

Етичні погляди письменника склалися головним чином під впливом морально-етичної теорії М. Г. Чернишевського та інших революційних демократів 60-х років. Безсумнівно, вивчення Франком окремих творів К. Маркса і Ф. Енгельса залишило дуже помітний вплив як на поглядах письменника на історичний процес, так і на його поглядах на місце і роль моралі в житті суспільства.

Головною особливістю етичних поглядів Франка було те, що великий революційний письменник тісно пов'язував морально-етичні питання з практикою революційно-визвольної боротьби трудящих мас. Саме тому розуміння ним етики мало активний революційний характер, допомагало вихованню в народі ненависті до експлуататорів. Пройняті високими ідеями патріотизму і гуманізму, глибокі і оригінальні думки письменника про мораль входять до золотого фонду світової культури. Положення російських революційних демократів про те, що вищим критерієм моралі може бути лише ступінь відданості народу,



знайшло дальшу конкретизацію в творчості українського письменника.

Франко жив і творив у період становлення нових етичних норм, носієм яких був пролетаріат. Служіння інтересам народу в пролетарський період визвольного руху само по собі включало боротьбу за нові етичні норми, вимагало протиставлення пануючій буржуазній моралі — моралі нової, пролетарської. Письменник оком великого художника і мислителя помітив паростки нової моралі в молодому робітничому класі і відобразив їх у своїх кращих творах.

Для свого часу надзвичайно важливою була політична спрямованість етичних поглядів Франка. В період засилля буржуазно-націоналістичної і церковної ідеології на Україні і в Галичині письменник звернув увагу передової громадськості на необхідність рішучої боротьби із згубним впливом ворожої народу ідеології. Франко в широкому плані ставить питання про співвідношення між мораллю та іншими сторонами суспільного життя, про залежність етичних норм від соціально-економічних відносин. Крім того, письменник підняв важливу соціологічну проблему про винятково велике значення суспільно корисної праці у вихованні високих моральних якостей людини.

Уже в статті «Наука й її становище щодо працюючих класів» (1878 р.) Франко звертає увагу на те, що моральний кодекс людини безпосередньо зв'язаний з її становищем в суспільстві, а тому має суспільний характер. «Кожна людина, — писав він, — а тим більше людина, що живе в суспільстві і на кожному кроці суспільством тісно зв'язана, мусить виробити собі певне коло понять про людське життя, про поводження з людьми; це є розуміння вірності, справедливості, правди, дружби і добра. Ці поняття служать основою моралі, що є предметом останньої і найвищої науки — етики»<sup>1</sup>. Таке визначення письменником моралі прозвучало різким дисонансом до ідеалістичних, суб'єктивістських вчень про мораль буржуазних соціологів, зокрема Спенсера.

Поставивши етичні норми в залежність від економічних і політичних умов суспільного життя, Франко зумів дуже близько підійти до правильного, наукового розв'язання питання про місце моралі в суспільстві.

Відомо, що буржуазно-націоналістичні письменники

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 32.

і церковники з метою виправдати існуючі буржуазно-поміщицькі порядки в Галичині всіляко перекручували питання про походження і класовий характер моралі. Вони намагались довести, що ніякого зв'язку між мораллю і соціально-політичними умовами суспільного життя не було і немає. Франко виступив з обгрунтованою критикою тверджень ліберально-націоналістичних письменників і церковних діячів про існування загальної для всіх «надкласової», «вічної» моралі.

Представники різних реакційних партій в Галичині (Шептицький, О. Барвінський, Вахнянин, Наумович та ін.) були цілком одностайні в питанні боротьби з передовим світоглядом. Консолідація сил буржуазно-націоналістичного табору викликала насамперед зростанням революційно-визвольної боротьби українського народу в кінці XIX і на початку XX ст.

Та обставина, що в отруюванні свідомості народних мас видне місце займала саме церква, не була випадковістю. Церква була давньою випробуваною зброєю в ідеологічному арсеналі пануючих класів.

Підміювання науки релігією, що простягала шупальці у всі сфери суспільного життя (цьому, між іншим, сприяло надзвичайне засилля церковників в Галичині), зустріло рішучу відсіч з боку революційно-демократичних письменників на чолі з І. Франком.

Письменник виступив проти намагання клерикалів приписати церкві прогресивну роль в формуванні у людей високої моралі. Саме вогонь християнської етики, відзначав Франко, спалював все передове, прогресивне, саме церква душила передову думку<sup>1</sup>. Не релігійні догми, а розкріпачення людської думки, поява нових, передових ідей сприяють прогресу в суспільстві, в тому числі і моральному прогресу. «Певна річ, — писав Франко, — моя моральність значно відмінна від тої катехетичної, догматичної моралі, що у нас видається за одну християнську. Та я певний, що в основі своїй вона далеко більше зближена до моральності... ніж коліноприклонна, поклонобийна та черствосердна моральність багатьох стовпів церкви, покликаних та непокликаних оборонців релігії»<sup>2</sup>.

Письменник звернув увагу на те, що соціальні умови

<sup>1</sup> Архів І. Я. Франка, ф. 3, № IV/264.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XI, стор. 505.

є головним фактором у становленні тих або інших моральних норм. Тільки всебічне врахування діяльності народних мас, їх боротьби проти експлуатації є, на думку Франка, необхідною умовою для розуміння характерних особливостей моралі трудящих на відміну від моралі пануючих класів.

Франко завжди мав на увазі інтереси «робочого люду» як основної сили історичного прогресу. Він був ворогом філантропічних розглагольствувачів про «щастя взагалі», для всіх людей, багатих і бідних. Про це свідчить, між іншим, критика письменником розуміння щастя у Руссо, який, на думку Франка, невірно вбачав причину соціальної нерівності в суспільстві у віддаленні людини від природи. Дуже високо оцінюючи художні твори Л. М. Толстого, Франко в той же час різко критикував толстовське «непротивлення злу», називаючи його «толстовським будизмом». Український революційний письменник вірно зауважував, що Толстой, замість заклику до активної революційної боротьби годує молодь мораллю про «самовдосконалення і терпіння». «...Простий розум, — писав Франко, — каже, що із злом треба боротися, бо інакше воно буде рости і подужає нас»<sup>1</sup>.

За словами письменника, думки Руссо і Толстого про щастя для всіх були утопічними; ці мислителі йшли не від існуючих відносин між людьми, а від своїх почуттів, своїх сердечних спонукань.

Вищий моральний кодекс для Франка — самовіддане служіння інтересам народу, боротьба за його щастя. У прекрасному вірші «Uivere memento!» (1883 р.) з великою силою проявляється палкий гуманізм поета:

Люди, люди! Я ваш брат,  
Я для вас рад жити,  
Серця свого кров'ю рад  
Ваше горе змити.

А що кров не зможе змить  
Спалимо огнем то!  
Лиш боротись значить жить...  
Uivere memento!<sup>2</sup>

Франко рішуче виступив проти демагогічного лозунга москвофіла Глушкевича «вперед, назустріч ідеї вселюд-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 178.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. X, стор. 19.



ського братства» і «всемирної любові». Справедливо вважаючи такий лозунг фальшивим, антинародним, письменник побачив його класову суть. «Що се за нова ідея, — гнівно запитує І. Франко, — що се за всемирна любов?.. як же се так, що голосячи поклик до «всемирної» любові, бесідник ані словечком не згадав про практичну, діяльну любов до найближчих собі, своїх братів у Галичині...»<sup>1</sup>.

Франко добре розумів, що взаємовідносини між людьми в суспільстві, неоднакові моральні норми у різних класів залежать в першу чергу від соціальних умов. Цю думку він проводить неодноразово і в публіцистичних статтях, і в поезіях. В одному з віршів циклу «Думи пролетарія» поет, наприклад, говорить:

Не в людях зло, а в путах тих,  
Котрі незримими вузлами  
Скрутили сильних і слабих  
З їх мукою і їх ділами.

Мов Лаокбон серед змій,  
Так люд увесь в тих путах в'ється...  
Ох, і коли ж той скрут страшний  
На тілі велетня порветься?<sup>2</sup>

Поет робить висновок, що певні класові сили не заінтересовані у з'ясуванні залежності різних етичних норм в суспільстві від його класової структури. Аналізуючи повість І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», Франко показує, що класова позиція цього письменника не дозволяє йому зробити широкі висновки про причини тяжкого життя кріпаків. Дуже важливими є вказівки Франка про те, що І. Нечуй-Левицький лише побіжно і до того ж надто несміливо говорить про залежність психології селянина-кріпака від навколишнього середовища. А саме це, на думку Франка, головне і про це треба говорити на весь голос, не обмежуючись натяками.

Слід згадати в зв'язку з цим і критику Франком біологізму в творчості французького письменника Е. Золя, який часто залишав осторонь вирішальний вплив соціальних умов на формування етичних норм у людей.

Франко виходив з того, що діяльність людей, їх взаємовідносини на різних етапах історичного розвитку були різними, а це зумовлювало відповідні зміни у формах мо-

<sup>1</sup> І. Франко, Літературно-критичні статті, стор. 52.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. X, стор. 40.

ралі. Тому, за правильним зауваженням письменника, зміст понять «мораль», «етика» не може бути однаковим для всіх часів<sup>1</sup>.

Франко добре розумів, що заперечення буржуазними соціологами вирішального значення історичних умов у формуванні моралі різних соціальних верств було підпорядковане інтересам пануючих класів. Буржуазії вигідно підтримувати лозунг про «вселюдську», «надкласову» мораль саме тому, що він спрямований на затушування класових суперечностей у суспільстві.

Виходячи з того, що інтереси трудящих цілком протилежні інтересам експлуататорів, буржуазно-поміщицькі моралісти повинні були захищати інтереси пануючих класів не прямо, а обхідним шляхом, з допомогою демагогічних лозунгів вигаданої спільності інтересів всіх класів, а звідси і спільності їх моралі. Тому особливий інтерес становить критика Франком буржуазної і релігійної моралі саме в зв'язку з такими демагогічними лозунгами.

Заслуга українського письменника і мислителя перед передовою суспільною думкою того часу полягала і в тому, що він критикував «утилітарну» етику Спенсера, яка по суті виправдувала капіталістичну експлуатацію.

Як і інші соціальні дарвіністи, Спенсер намагався за допомогою терміну «боротьба за існування» поставити під сумнів наявність класової боротьби в суспільстві. Особливо реакційний характер мало твердження Спенсера про те, що боротьба за існування в суспільстві очищає расу, охороняє її від змішування з іншими расами, від загального занепаду. Раса, за Спенсером, може зберегтися найкраще, якщо вона розвиватиметься за принципом «рівноваги», тобто розвиватиметься в напрямі усунення антагонізму між індивідуумом і суспільством. Виразно видно класову позицію Спенсера в його твердженні про те, що боротьба за існування, як «вічний і природний закон», не усуває погодженості інтересів протилежних соціальних верств<sup>2</sup>. Саме в цьому реакційна суть морально-політичної теорії Спенсера. Франко критикував соціальних дарвіністів (у тому числі і Спенсера) за відрив процесу формування моралі від класової боротьби та інших

<sup>1</sup> Див. І. Франко, Реалісти чи кар'єристи? «Житє і слово», 1896, т. V, стор. 86.

<sup>2</sup> Див. Г. Спенсер, Основи соціології, Спб., 1876, стор. 706.

суспільних явищ. «Пани дарвіністи, — писав Франко, — ...занадто добре придивилися життю щупаків у воді та вовків у лісі, а трохи замало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії рослинного і звірячого розвою»<sup>1</sup>.

Намагання Спенсера підмінити класову боротьбу в суспільстві «боротьбою за існування» і пристосуванням індивідуумів до середовища лише доповнювали його основну «ідею» — заперечення закономірного характеру революційних перетворень в суспільстві. Ось чому соціологічні «ідеї» Спенсера, особливо його етичні погляди, посилено пропагувались буржуазно-поміщицькими і релігійними колами в Галичині в кінці XIX і на початку XX ст. як протидія революційно-демократичним і соціалістичним ідеям.

Франко доводив наукову необґрунтованість намагання Спенсера видати біологічні інстинкти людей за основні фактори формування етичних норм. На думку письменника, неможливо судити про мораль взагалі без з'ясування соціально-політичних умов, що викликали до життя ті чи інші моральні норми. Не географічне оточення і не біологічні інстинкти, як вважали Спенсер, Бокль, Мілля та інші буржуазні соціологи, а суспільні умови, праця або, вірніше, ступінь участі людей в суспільно корисній праці є вирішальним у формуванні моралі. Важливо відзначити, що відсутність у експлуататорських класів високих моральних якостей Франко цілком правильно пов'язував з їх неробством, паразитизмом і, навпаки, наявністю у простих людей високих етичних почуттів — з трудовою діяльністю, з колективним характером праці (порівняймо, наприклад, мораль двох капіталістичних сімей із бориславських повістей і високу гуманність робітників; мораль Торських і, як протиставлення, — благородство, розум, любов до праці Гердера в «Основах суспільності», і т. д.).

Не втратила значення і критика Франком етичних настанов апологетів німецької імперіалістичної буржуазії Гартмана і Нішше.

Намагаючись довести неминучість страждання людей, Гартман переслідував по суті ту саму мету, що й Спенсер: виправдати існуючі порядки, примусити трудящі маси примиритись з капіталістичною дійсністю. Класовий зміст «примирення з дійсністю» зводився до того, щоб словами

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 181.



про неминучість страждання всіх людей затушувати класову нерівність, створити видимість спільних інтересів «всіх страждучих».

Реакційне твердження Гартмана про те, що справжнього щастя на землі не існує, що щастя настає тільки «після повернення всього живого» «в темну ніч несвідомого», зустріло рішучу відсіч з боку Франка. Декадентські розумування Гартмана письменник називав містичним маячінням<sup>1</sup>.

У ряді статей («Юрій Брандес», «З чужих літератур» та ін.) Франко піддав гострій критиці і суб'єктивістські вигадки Ніцше в сфері моралі. Особливу шкідливість ніцшеанського «культу надлюдини» письменник вбачав у тому, що Ніцше висував на перший план «волю одиночок» і зневажав народні маси. Франко правильно підмітив, що в крайньому індивідуалізмі Ніцше і ніцшеанців, в їх намаганні поставити над народом «непереможну силу знатних» переломлюється агресивні прагнення німецької імперіалістичної буржуазії.

Виступаючи як проти людиноненависницької антинародної моралі покори «слабих сильним», так і проти демагогічного лозунга «вселюдської любові», що служив тим же цілям підпорядкування інтересів народу інтересам експлуататорів, Франко звернув увагу передової громадськості на особливу небезпеку для визвольного руху так званої «вселюдської», «надкласової» моралі.

Занепокоєні посиленням народно-визвольної боротьби в Галичині на початку ХХ ст., ідеологи буржуазно-поміщицьких кіл активізують свою діяльність. Для отруювання класової свідомості трудящих використовувався насамперед величезний пропагандистський апарат церкви. Загострення класової боротьби в Галичині на початку ХХ ст. (що було зв'язано у значній мірі з наростанням революції в Росії) примусило церкву зайнятись суцього «мирськими справами». Соціальні контрасти настільки вирости, бідність народу так різко кидалась у вічі, що треба було якось пояснити причину тяжкого економічного становища трудящих мас. За що справу і взяли церковники. Служителі культу з церковних амвонів пояснювали причини соціальної нерівності «недосконалістю» моральних норм суспільства. Щодо цього найбільш характерним,

<sup>1</sup> Див. ЛНВ, 1898, т. 1, стор. 63.

мабуть, є виступ у 1904 р. митрополита Шептицького з пастирським посланням «О kwestії соціальной». У своєму посланні цей вірний слуга Ватікану виступив у ролі претендента на всебічне і остаточне вирішення всіх соціальних проблем. Вживанням таких слів, як «виробництво», «соціальна рівність», «мораль», «справедливість» і т. д., він намагався надати своєму посланню «наукового» вигляду.

У статті «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» Франко, відповідаючи Шептицькому, піддав нищівній критиці церковну мораль. Письменник не тільки викрив антинародний характер виступу Шептицького, а й показав в історичному плані співвідношення між мораллю та іншими явищами суспільного життя.

Твердження Шептицького про те, що поглиблення соціальних суперечностей перебуває в прямій залежності від рівня розвитку виробництва, світової конкуренції і т. д., за правильним зауваженням Франка, аж ніяк не пояснює справжні причини суперечностей у суспільстві. Саме внаслідок економічних факторів, зауважує письменник, змінився попередній суспільний устрій, з'явилися нові класи, а разом з ними і нові державні установи, нові відносини в родині і побуті. Суть соціального питання Франко вірно бачить не в розвитку виробництва взагалі, а в тих суспільних відносинах, що створилися в результаті розвитку виробництва і є характерними для певної історичної епохи, наприклад, для епохи капіталізму. Шептицький, відзначає Франко, не хоче бачити того, що розвиток виробництва сам по собі не заважає поліпшенню добробуту. Але він, побачивши зростання соціальних контрастів, намагається лікувати суспільство віджилою свій вік християнською мораллю, наріжними каменями якої є буржуазне право приватної власності, зміцнення «християнської сім'ї» і встановлення «загальної справедливості». При цьому Шептицький особливо наголошує на «праві» власності на землю, як на «праві вічному і незмінному».

Висміюючи вигадки Шептицького з приводу «природного права» власності у всіх людей, Франко зауважує, що в епоху капіталізму, коли земля стала товаром і підпорядкована вимогам спекуляції і конкуренції, ніяке «природне право» не може затримати перехід землі в руки капіталістів. Соціальну нерівність неможливо лікувати словами про «природне право» людей уже через те, що саме пра-



во забезпечується буржуазною державою на угоду пануючим класам.

«Хто нині говорить про природне право чоловіка до приватної земельної власності, — писав Франко, — і бачить у ньому якийсь лік на соціальні болячки нашого часу, а не знає і не бере на увагу отих елементарних фактів<sup>1</sup>, той не знає азбуки соціальної квестії»<sup>2</sup>.

Письменник добре розумів, що буржуазне право створене для захисту інтересів експлуататорських класів і тому не суперечить моралі цих класів. А трудящі маси в ході революційно-визвольної боротьби виступають проти буржуазного права, а значить і буржуазної моралі. Франко відзначав, що буржуазні закони відповідають тільки інтересам експлуататорів. «Дійсна рівноправність, — писав він, — виглядає так, якби хто, не даючи хліба, потішав голодного тим, що він має право бути ситим»<sup>3</sup>.

Буржуазно-націоналістична критика лицемірно докоряла письменникові за недоброзичливість щодо буржуазного законодавства. А Борковський радив Франкові звернути увагу не на критику буржуазно-поміщицького ладу і його законів, а на критику осіб, які не додержують тих законів. При цьому Борковський зображав справу так, нібито закони видаються державою в інтересах всього суспільства. А Франко вважав, що в капіталістичному суспільстві не може бути загального права для всіх, загальної моралі і справедливості, оскільки ці категорії є продуктом різного соціального і правового становища людей, різного оточення і виховання.

Із факту різного економічного і правового становища пролетаріату і буржуазії Франко зробив революційні висновки вже в 1881—1882 рр. в праці «Мислі о еволюції в історії людськості». Він роз'яснював, що проголошена буржуазією «свобода для всіх» — це тільки обдурювання трудящих. Капіталісти, відзначав письменник, згодні на «свободи» для робітників. «Свободний договір» між капіталістом і робітником, тобто свобода експлуатації, — от і вся «свобода», на яку йдуть капіталісти. «А що ж значить свобода совісті, — запитує письменник, — без свободи навчання, слова, печаті і т. д.? Що значить свобода

<sup>1</sup> Ролі держави в захисті інтересів експлуататорів.

<sup>2</sup> І. Франко, Проти Ватикану, стор. 130.

<sup>3</sup> Зб. «Іван Франко», Книгоспілка, 1926, стор. 159.



умови між капіталістом і робітником без їх економічної рівносильності? Що значить рівність перед правом без рівності економічної і рівного образования? А братерство ситих з голодними — се попросту фраза, гірка насмішка та й годі»<sup>1</sup>. Уже в самих питаннях міститься гостра викривальна критика капіталістичних порядків.

Спростовує Франко і вигадку Шептицького про встановлену традицією міру спільної для всіх справедливості. За вірним зауваженням письменника, міра, якою нібито визначається ступінь справедливості, сама міняється, бо «кожний вік, кожний ступінь цивілізації мають свою справедливість, свою етику, яка для інших може видаватися цілком несправедливою і неетичною»<sup>2</sup>. Рабство, вказує Франко, вважалось нормальним явищем в античному суспільстві, а в наш час це — найогидніше суспільне явище. Таким же огидним, продовжує він, є і нерівноправне становище жінки в капіталістичному суспільстві, а церква допомагає закріпленню цієї нерівноправності. З одного боку, жінка при капіталізмі не має ніяких політичних прав, а з другого — капіталісти, залучаючи з дозволу держави жінок і дітей до каторжної праці, збільшують свої прибутки. «...Часто жінка і діти, — пише Франко, — відбирають роботу свому мужеві та вітцю: його робота при машині нічим не ліпше від їх роботи, а тільки їх робота дешевша, причина достаточна для капіталіста — вигнати чоловіка, а наймити жінку й діти. Можемо затим сказати сміло, що *капіталізм прямо підкопує і нищить родинне життя робітників-пролетаріїв*»<sup>3</sup>.

До підкресленого ним положення письменник зробив таке красномовне зауваження, адресоване буржуазним моралістам: «Кажемо се для душевного назидання тих наших підпор суспільного порядку, котрі, звалюючи вину з слабої голови на здорову, твердять, буцімто соціалісти змагають до знищення родинного життя»<sup>4</sup>. Не соціалісти, а капіталісти, капіталістичні порядки руйнують, на думку Франка, сім'ю. Саме в середовищі буржуазії шлюб з розрахунку, без любові — звичайна річ. Саме «нагромодження величезних багатств в руках одиниць мимоволі приводить до всякого роду розпусти». Як видно, письменник ду-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 110.

<sup>2</sup> І. Франко, Проти Ватікану, стор. 132.

<sup>3</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 105. Підкреслення Франка.

<sup>4</sup> Там же.

же добре розумів, що буржуазна мораль, етичні норми буржуазії впливали з привілейованого економічного становища цього класу в суспільстві.

Слід відзначити, що, вказуючи на неоднакову мораль у різні історичні епохи. Франко підкреслював разом з тим спадковий характер певних моральних норм, становлення яких зв'язане з тисячолітньою історією людства. Письменник цілком вірно вважав, що вироблений внаслідок суспільної праці колективізм, а також любов до батьківщини і ненависть до ворогів є почуттями, що передаються з покоління в покоління. Тільки народ, тільки люди праці, виступаючи як творча сила, можуть передавати в спадщину наступним поколінням свій багатий трудовий досвід, а разом з тим і високі моральні якості. Таке розуміння цілком суперечило етичній теорії буржуазних моралістів.

Розуміння тісного зв'язку формування моралі з відповідними суспільними відносинами допомогло Франкові вірно оцінити об'єктивний характер становлення етичних норм. Письменник говорить, наприклад, про існування моралі античного суспільства, середньовічної моралі, моралі буржуазної і, нарешті, про високогуманну мораль людей майбутнього соціалістичного суспільства. Встановлення домінуючих етичних норм в суспільстві письменник розглядає в залежності від корінних змін суспільного ладу, тобто від революційних переворотів у суспільстві.

У ряді творів (цикл оповідань «Рутенці», «Борислав сміється», «Воа-Constrictor» та ін.) великий письменник-реаліст вірно підмічає характерну рису моралі експлуаторських класів: жадобу наживи, багатства, що веде до морального і фізичного виродження. Паразитичний спосіб життя, презирливе ставлення до праці створюють і паразитичну мораль. Такій тлінній моралі письменник протиставляє високі моральні якості простих людей, селян і робітників (наприклад, Бенедьо Синиця і побратими з повісті «Борислав сміється», образи робітників з бориславського циклу, прекрасні людяні риси селян в багатьох оповіданнях збірки «В поті чола»).

Уже в ранніх творах Франко показав, що між проголошеними церквою принципами справедливості та її ділами лежить прірва. Служителі культу, вважаючи себе



єдиними представниками інтелігенції, за солодкими проповідями про небесні блага ховали своє користоловство і ненависть до простого народу. Франко прямо вказує на безпринципність духовенства, яке з метою наживи обдурювало народ, само не вірячи в істинність своїх проповідей.

В оповіданні «Патріотичні пориви» (1878 р.) письменник викрив лицемір'я, аморальність, фальшиву любов до народу «святих пастирів». Він показав, як «духовні батьки, говорячи про любов до ближнього, про патріотизм і т. д., обдирають в той же час селян, як липку. З гірким сарказмом Франко пише про москвофільську інтелігенцію, яка бавиться «високою політикою», в той час, як в сусідньому будинку вмирають люди. Ось бідний селянин Максим, у якого померла дружина, приходиться до попа, щоб він відслужив панихиду. Піп Ілля довго торгується, перш ніж дати згоду. З цього приводу в оповіданні є такий характерний авторський відступ: «У тих людей, що самі проповідують відречення від розкошів світа, нема і краплини стиду витягати руку по послідній, кривавий гріш народа, витягати так різко, гордо, зухвало! І ще потому моралісти та панотчики говорять та кричать про зіпсуття, здеморалізованія та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте, «благородні панове», уперед самі вбивати та здавлювати в тім народі кожний зарід, кожну іскру людської самостійності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям...»<sup>1</sup>.

З етичними поглядами Франка зв'язана його критика системи виховання молоді, що існувала в Австро-Угорській імперії.

Австрійська шкільна система з допомогою церкви виховувала молодь в дусі сліпої покори начальству, вбивала всяку прогресивну думку. Франко називав таку систему виховання антинародною і антигуманістичною. У статті «Таємні товариства молоді» він їдко висміює бездарних і боягузливих педагогів-монархістів, які всіх видатних письменників розбили на групи для того, щоб «дослідити ступінь їх згубного впливу на молодь». Письменник відзначав, що Міцкевич і Словацький, М. Вовчок і Т. Шевченко, які, за виразом австрійських педагогів,

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. I, стор. 189.



керувались у своїй творчості «політичними і соціальними мотивами», були визнані небезпечними для молоді авторами<sup>1</sup>. Франко висловлює радість з приводу того, що молодь, створюючи таємні товариства просвітительського характеру, намагається тим самим розірвати релігійно-етичні ланцюги державної системи шкільного виховання.

Зв'язуючи виховання молоді з потребами революційно-визвольного руху в Галичині, Франко у своїй творчості приділяє багато уваги з'ясуванню причин застою і деморалізації серед певної частини молодих людей. На думку письменника, саме австрійська система виховання з засиллям церкви штовхає молодь на різні аморальні вчинки, угодовство, зраду щодо своїх товаришів. У автобіографічному оповіданні «Молода Русь» письменник зображує бурсака Михайла, який доносить начальству на молодого Франка, хоч і називає його своїм товаришем. У донесенні він пише, що Франко «пробував автора того донесення та інших бурсаків намовляти до революційних конспірацій і згадував при них про Дарвіна»<sup>2</sup>. Письменник показує причини, що привели Михайла до такого підлого вчинку. Вони полягали в тому, що влада тримала молодь осторонь важливих питань суспільного життя, намагалась перегородити дорогу новим ідеям, новим досягненням науки, якими молодь цікавилась. Вже саме згадування імені Дарвіна жорстоко каралось. Суворі палочна дисципліна тримала молодь в страху перед начальством, а доноси, підслухування, крадіжки і т. д. вважались майже нормальними явищами. Це й зрозуміло: владі треба було виховувати заляканих і слухняних чиновників, нездатних на революційний протест. Про навчання у Львівському університеті в 70-х роках XIX ст. Франко писав: «Львівський університет не був тоді ніякий світильник у царстві духа; що більше, його можна було порівняти з закладом для культури безплідності *in spiritualibus*. Ще сьогодні беруть мене холодні дрижачки при згадці про педантичні, безглузді лекції Венцлевського, Черкавського, Огоновського, про тяжке переживання мертвої книжкової вченості, про це рабське додержання друкованих зразків і словесних формул»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Див. Архів І. Я. Франка, ф. 3, № VI/223.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. I, стор. 196.

<sup>3</sup> Там же, стор. 415.

Гостро критикує Франко австрійську систему виховання в написаному під час перебування в тюрмі в 1877 р. оповіданні «Сморгонська академія». В алегоричних образах слухачів академії — ведмедів письменник змалював тупість, рутинерство, плазування галицької москвофільської інтелігенції перед австрійським урядом. Слухачі Сморгонської академії, зауважує Франко, похваляються тим, що серед них є й такі, які допомагають урядові у викоріненні ідей соціалізму доносами в поліцію, анонімними листами і іншими «богоугодними» справами<sup>1</sup>. Керівництво Сморгонської академії більш за все піклується про те, щоб тримати вихованців далі від нових ідей. Начальство суворо карає навіть за будь-який інтерес до книжок і газет і в той же час крізь пальці дивиться на гру в карти, пияцтво, розпусту.

В оповіданні «Звичайний чоловік» (1878 р.) Франко показує, як капіталістичні порядки духовно нівечать людину, сприяють вихованню у людей індивідуалізму і користоловства. Студент Маріан керується прописними принципами буржуазної моралі: «мое ніде не повинно пропасти», «мені все дозволено» і т. д. Письменник назвою оповідання «Звичайний чоловік» хотів підкреслити, що австрійська державна система виховання зробила звичайним явищем зростання аморальних вчинків серед молоді. Якщо це «звичайний чоловік», говорить Франко про студента, який займається лихварством, «то, значить, таких людей у нас багато вже серед молодого інтелігентного покоління. У них тільки й думки, тільки й мрії — добитись чогось, не дарувати, а то й урвати»<sup>2</sup>.

Франко запитує демократичну громадськість: що буде, коли ці молоді користоловці виростуть і зміцніють? Оповідання нашттовує читача на думку, що не модернізація існуючої шкільної системи (як пропонували деякі ліберальні діячі), а корінна перебудова всієї австрійської системи виховання може виправити становище. Але це неможливо без зміни існуючих суспільних порядків. Тому критика письменником австрійської шкільної системи була спрямована і проти капіталістичного ладу.

Франко неодноразово вказував, що виховання високих моральних якостей у більшості людей можливе лише в майбутньому суспільстві. Але і в умовах панування бур-

<sup>1</sup> Див. Архів І. Я. Франка, ф. 3, № 534.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. I, стор. 202.



жуазно-поміщицької і релігійної моралі передова громадськість не може сидіти склавши руки, а повинна розкривати причини, які зумовлюють духовне каліцтво молоді, прищеплювати їй ідеї патріотизму і гуманізму.

З великою художньою силою піддає письменник критиці гнилу мораль пануючих класів у повістях «Борислав сміється», «Boa-constrictor», «Перехресні стежки», «Основи суспільності» та ін.

Критика Франком аморальності буржуазно-поміщицьких класів була принципово відмінною від ліберальної, буржуазно-націоналістичної критики моральних вад капіталістичного суспільства. Відомо, що письменники буржуазно-націоналістичного напрямку, хоч і торкалися іноді питань аморальності, розбещеності експлуататорських класів, не розкривали проте ні причин цих явищ, ні тим більше шляхів очищення суспільства від аморальних явищ, оскільки це привело б до революційних висновків.

Уже в іронічній назві повісті «Основи суспільності» прихована негативна оцінка діяльності класу поміщиків, який вважав себе культурною, прогресивною силою суспільства. Франко показує, що антинародна діяльність шляхти, її паразитичне життя не дають їй ніякого права виставляти себе прогресивною силою. Більше того, у повісті проводиться думка, що шляхта — це реакційна, морально спустошена верства, яка своєю аморальністю заражає і здорову частину суспільства.

В «Основах суспільності» пожадлива і розпутна шляхта називає свою мораль «шляхетським демократизмом». У сцені насильства «золотої молоді» над селянською дівчиною Франко показує, до чого зводиться «демократизм шляхти».

«Культурна і вихована» шляхта заради наживи не спиняється і перед злочином; за зовнішнім благородством, вишуканим аристократизмом Торських ховається пожадливість, моральна розпуста і віроломство поміщицького класу.

Існуючі в Галичині буржуазно-поміщицькі порядки з їх наскрізь прогнилою мораллю експлуататорських класів неминуче приводять до виродження цих класів — такий висновок мав зробити читач повісті «Основи суспільності». Та читач мимоволі приходять і до іншого висновку: якщо існуючі буржуазно-поміщицькі порядки породжують тлетворну мораль, яка калічить людину, принижує її гід-



ність, то ці порядки і мораль повинні бути замінені новими порядками і новими відносинами між людьми.

У своїй творчості Франко проводить думку, що жадоба наживи, користолюбство, моральна спустошеність не є монополією тільки поміщицького класу. Ще в більшій мірі аморалізм властивий буржуазії.

У повістях «Boa-constrictor» і «Борислав сміється» Франко зобразив капіталіста-хижака Гольдкремера, у якого гонитва за грішми вбила всі людські якості. Письменник знаходить яскраву психологічну характеристику для розвінчання цього лютого ворога народу. Гольдкремер виявляє неприховану радість, довідавшись, що внаслідок засухи село терпить страшний голод. Проїжджаючи під час голоду по спустілих, мертвих селах, цей улир думає: «Се для мене робиться! Сонце — то мій вірний отаман. Висушуючи ті поля, висисаючи всі живі соки з землі, воно працює для мене, воно згонить дешевих і покірних робітників до моїх ям, до моїх фабрик!»<sup>1</sup>.

Діючи за принципом капіталістичної конкуренції — «людина людині вовк», Гольдкремер напружує всі сили, щоб повалити свого суперника — капіталіста Гаммершляга, такого ж зажерливого і жорстокого експлуататора, як і він сам. Франко відзначає характерну рису моралі експлуаторських класів: жадоба наживи, багатства веде їх до духовного каліцтва. Паразитичний спосіб життя, презирливе ставлення до праці створюють і паразитичну мораль експлуаторів. Цій моралі пануючих класів Франко протиставляє високі моральні якості людей праці.

### Франко про мораль трудящих мас

Важливе місце у творчості Франка займає виховання в народі високих моральних якостей, насамперед, революційного протесту проти гнобителів. Позитивні герої творів письменника — борці за щастя народу, патріоти своєї батьківщини. Їх діяльність підпорядкована служінню громадським, народним інтересам, а інтереси особисті відступають на задній план (досить згадати Захара Беркута або образ видатного українського просвітителя XVII ст. Івана Вишенського із одноіменної поеми).

Етична проблема співвідношення особистого і громадського хвилювала багатьох письменників і мислителів

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. V, стор. 335.

різних часів. У світовій літературі (звичайно, залежно від потреб часу) цю проблему ставили, наприклад, Гете, Байрон, Чернишевський та ін. Ставить цю важливу етико-філософську проблему і Франко. Звернемось хоч би до таких творів письменника, як «Смерть Каїна», переклад «Фауста», «Мойсей». Використовуючи лише фабулу біблейських і середньовічних легенд, Франко по-своєму, оригінально розв'язує питання про відносини між особою і народом, між особистим і громадським. Характерно, що письменник починає свою поему «Смерть Каїна» з того, чим закінчує «Каїна» Байрон. Франко нібито продовжує думку великого англійського поета. Герой Байрона і Франка має багато спільного: жадібно тягнеться до знання; він перший великий бунтівник проти бога на землі. Атеїстична спрямованість обох поем зближує їх. Але якщо Каїн Байрона, хоч і сміливий борець проти бога, все-таки людина одинока і самотня, а його боротьба ще не зв'язана з боротьбою всього народу, то у Франка герой не протиставляє себе людям, його хвилює їх доля, він з гострим болем переживає страждання людей, хоче їм допомогти. Каїн любить людей і в цьому бачить і своє особисте щастя.

Франко цікавився і народною німецькою легендою про доктора Фауста та обробкою її Гете. Провідну етичну ідею драми Гете письменник бачив у «боротьбі здорової людської природи з безплідною спекуляцією» і в «діяльності для добра суспільного». Ці питання Франко вважав настільки актуальними, що вирішив перекласти «Фауста» на українську мову. У передмові до перекладу письменник так висловив своє ставлення до проблеми особистого і громадського: «Ані наука сама собою, ані вільне й безжурне життя, ані почесні, ні слова — ніщо ще не може ущасливити чоловіка, як довго цей чоловік все і всюди має на оці тільки себе самого. Аж коли він всі свої здобутки, всю свою силу поверне на працю, на ущасливлення інших, на запевнення їм безпечного, хоч і ненастанним трудом окуплюваного життя і розвитку, тоді чоловік може бути щасливим»<sup>1</sup>.

Як видно з цієї передмови, Франко вірно вирішував загальноморальну проблему про співвідношення особис-

<sup>1</sup> І. Франко, Перша передмова до перекладу «Фауста» Гете, цит. за кн.: М. С. Возняк, 3 життя і творчості Івана Франка, Вид-во АН УРСР, К., 1955, стор. 88.



того і громадського саме тому, що йшов від потреб життя, завдань визвольного руху. Про це свідчить і досить прозора аналогія, що її проводить письменник між революційною епохою в Німеччині кінця XVIII ст. і народно-визвольним рухом у Галичині в кінці XIX ст. В обох випадках, вважає І. Франко, на перший план стають суспільні, народні інтереси, для обох епох характерне назрівання революції.

У революційній поемі «Мойсей» кілька раз підкреслюється думка про те, що справжнім слугою народу може бути лише людина високої моралі, яка не протиставляє себе масам. Мойсей на хвилину зневірився в народі і в цьому його трагедія. Вся поема проінята глибокою вірою в творчий геній народу, який іде вперед могутніми кроками, незважаючи на те, що втратив свого вожда. Новий вождь Єгошуа кличе народ зброєю прокладати дорогу до щастя.

Франко вважав, що революціонером може бути лише той, хто підпорядковує свої особисті інтереси справі визвольної боротьби. Тільки чесна, принципова людина з сильним, незалежним характером, яка, за виразом Франка, «скоріше зламається, ніж зігнеться», може бути виразником народних інтересів. Але такі високі моральні якості не приходять самі собою, а формуються в боротьбі з експлуататорами. У «Причинках до автобіографії» (1912 р.) Франко вказував, що героями його творів майже ніколи не бувають люди зовсім темні і безпорадні, а, навпаки, люди енергійні, високих помыслів, які вони проявляють в життєвій боротьбі.

У повісті «Борислав сміється» письменник показує, як із зростанням класової свідомості в боротьбі з капіталістичним гнітом у робітників створюються нові моральні якості. Вирішальне значення для становлення у трудящих нових рис моралі відіграла організація, колектив, у якому вони побачили велику силу в боротьбі з капіталістами. В образі Бенедьо Синиці письменник змалював передового робітника-організатора. Бенедьо діє не сам, а спирається на масу, колектив. Але самі робітники, охоплені ідеєю загального страйку, виростають у власних очах. Боротьба робітників об'єктивно впливає на виникнення у них нових елементів моралі — вони перестають ходити в шинок, грати в карти, а, здобувши в процесі організованого виступу першу перемогу над експлуататорами, ще



більше проймаються почуттям власної гідності. І навіть після поразки (коли було викрадено касу взаємодопомоги) робітники не втрачають віри в перемогу.

Франко проводить глибоко вірну думку про те, що організована колективна боротьба робітників проти капіталістів породжує такі відносини між людьми праці, які потім переходять в стійкі моральні якості. З повісті «Борислав сміється» видно, що нові, високі моральні якості можуть появлятися *тільки* серед трудящих. В іншому місці Франко висловлює дуже цікаве зауваження про те, що капіталісти, перебуваючи між собою у конкурентній боротьбі, живуть за принципом взаємного недовіря, за законами джунглів. Інша картина в середовищі робітників. «Спільна праця по фабриках та при машинах, — відзначає письменник, — спільна нужда та боротьба за щоденний хліб зводить їх до купи, єдне разом, злучує в товариства і спілки. Товариство заступає робітникові місце родини і школи, — там він і забавляється і образується, там знаходить потіху по перебутім горі і скріплення та надію на будуще кращу долю»<sup>1</sup>. Франко ясно бачив ті умови, від яких залежали різні норми моралі у капіталістів і робітників. Щодо цього думки Франка багато в чому збігаються з поглядами основоположника пролетарської літератури М. Горького, який пізніше у творах «Фома Гордєєв», «Мати» та ін. показав соціальні причини протилежності між новою мораллю молодого робітничого класу і мораллю капіталістичною.

Вихованню впевненості в остаточній перемозі народу над експлуататорами Франко приділяє багато місця в своїй революційній поезії (цикли віршів «Веснянки», «Думи пролетарія» та ін.).

Вірш «Гімн», написаний у 1880 р., коли поет брав безпосередню участь в робітничому русі, пройнятий глибокою вірою в могутній революційний дух народу. Революційно-виховне значення «Гімна» полягає в його оптимізмі, вірі в торжество справедливості. Велика агітаційна сила цього вірша завоювала йому виняткову популярність в народі, він часто розучувався революційно настроєною молоддю.

У віршах «Semper idem», «Товаришам із тюрми», «Каменярі» поет закликає невтомно працювати на благо народу, не боятись, а переборювати труднощі.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 106.

Против рожна перти,  
Против хвиль плисти,  
Сміло аж до смерти  
Хрест важкий нести!

Правда против сили!  
Боем против зла!  
Між народ похилий  
Вольності слова! <sup>1</sup>

У вірші «Каменярі» Франко створює типовий образ революціонерів, вищим моральним принципом яких є працювати, не покладаючи рук, для майбутнього, розбивати гранітну стіну соціальної несправедливості.

Революціонери-каменярі вибрали тяжкий, тернистий шлях боротьби за щастя народу. Не особиста вигода, не «слава людська», а почуття безкорисливої, великої любові до рідного народу змусило їх переносити непомірно тяжку працю, холод і голод. Та революціонерів ні на хвилину не залишає віра в торжество їхньої великої справи:

І всі ми вірили, що своїми руками  
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт:  
Що кров'ю власною і власними кістками  
Твердий змуруємо гостинець і за нами  
Прийдє нове життя, добро нове у світ <sup>2</sup>.

Ідеями гуманізму і демократизму пройнята збірка поезій «Мій Ізмарагд». Створені народом на протязі багатьох віків мудрі повчання, афоризми у віршах Франка наповнюються новим конкретним змістом, набувають певного, цілеспрямованого звучання.

У циклі віршів «Поклони» поет гостро виступає проти українських буржуазних націоналістів, які словами про любов до народу прикривали свій егоїзм, кар'єризм, бездушність. У поезіях «Сідоглавному», «Україна мовить» та ін. поет протиставляє палку, самовіддану любов до батьківщини фальшивому патріотизмові буржуазних націоналістів.

У циклах віршів «Паренетікон» (повчання), «Притчі», «Легенди» Франко торкається різних питань моралі. Він виступає проти аморальності пануючих класів, їх паразитичного життя, лицемірства, користолюбства, розпусти. На протилежність моралі експлуататорів в багатьох повчан-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. X, стор. 37.

<sup>2</sup> Там же, стор. 48—49.

нях і афоризмах проводиться думка про те, що вищий моральний ідеал людини обов'язково пов'язаний з чесністю, добротою, мудрістю.

Проте у трактовці ідеалу людини, що самовіддано служить інтересам народу, Франко допускає деяку суперечливість. Так, у вірші «Коли обід хтось славний зготував» проводиться ідея терпимості, вселюдської любові. Помилкові твердження допускає поет і в передмові до збірки «Мій Измарагд». В якійсь мірі це можна пояснити тяжким фізичним станом поета. Про те, в яких умовах створювалась ця збірка віршів, Франко відзначав: «Я писав їх у темній кімнаті, з зажмуреними болючими очима. Може, сей мій фізичний і духовний стан відбився й на фізіономії сеї книжки. В хоробі чоловік потребує, щоб з ним обходилися м'яко, лагідно, та й сам робиться м'яким та лагідним та толерантним»<sup>1</sup> (терпимим.— *О. Л.*).

Однак ця суперечливість у поглядах, висловлених як у передмові, так і в окремих віршах збірки «Мій Измарагд», не була характерною, визначальною для ідеалу великого гуманіста, щирого друга простих людей.



Франко справедливо відводив передовій демократичній літературі і мистецтву винятково велике місце у формуванні високих моральних якостей людини. Якщо, на думку письменника, становлення нових етичних принципів зв'язане з появою передових ідей, то тут особливо великого значення набуває література, як засіб виховання високоморальних почуттів. «Правдива поезія мусить бути завжди моральною», — зауважує Франко у передмові до збірки «Мій Измарагд».

Письменник вважав літературу могутнім засобом виховання народу; література повинна відображати правду життя, вселяти в людей віру в щастя, допомагати їм у повсякденній боротьбі. У статті «Леся Українка» Франко писав: «Все і всюди поезія — слуга життєвих потреб, слуга того вищого й ідейного порядку, що веде людей до поступу, до поправи їх долі. І коли зразу вона служить інколи розривкою і забавою вищих верстов, то до найвищої сили і гідності доходить тільки тоді, коли робиться:

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XI, стор. 505.



виразом життя і боротьби найширших народних мас і за-разом бойовим окликом за найвищі людські і громадські ідеали — свободу, рівність і братерство всіх людей»<sup>1</sup>.

Аналізуючи погляди Франка на роль прогресивної літератури в житті народу, у вихованні в нього високих моральних почуттів, можна побачити, як із зростанням політичної зрілості письменника зростало і його глибоке переконання у великому суспільному значенні передової літератури. Ще на порозі своєї громадсько-політичної і літературної діяльності в 1876 р. Франко писав у «Літературних письмах», що література повинна стати на варті потреб народу, бути відгуком і дзеркалом життя суспільства, його кращих прагнень і надій<sup>2</sup>. Тут письменник проголошує принцип високого призначення демократичної літератури лише в загальних рисах. Пізніше Франко говорить про це питання повним голосом письменника-революціонера, який глибоко усвідомив величезне значення літератури в суспільному житті. «Ніколи ще література, — писав Франко в 1896 р., маючи на увазі передову, демократичну літературу, — не була в такому живому і тісному зв'язку з суспільним розвитком, з передовими суспільними змаганнями, з бурхливою класовою боротьбою, як в наш вік; ніколи вона не була таким правдивим, пристрасним і живим виразом інтересів, смаків, поглядів і почуттів суспільства, не була таким двигуном прогресу, як в наш час»<sup>3</sup>.

Але демократична література, на думку Франка, є не просто живим виразом поглядів і почуттів народу, — вона покликана, крім того, допомагати соціальному визволенню народу, повинна служити боротьбі з буржуазно-поміщицькою і релігійною мораллю, прищеплювати людям високе почуття патріотизму.

Письменник прямо вказує, що нові літературні моди, «літературні течії» є рефлексамі тих духовних настроїв, які викликає розвій сучасної емансипаційної боротьби — з одного боку, соціальної боротьби покритвджених і упродовженних робочих мас за ідеал соціальної рівності і справедливості, а з другого боку — боротьби в сфері релігії і моралі між старою клерикальною традицією і новими кри-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XVII, стор. 250.

<sup>2</sup> Див. «Друг», 1876, № 22, стор. 349.

<sup>3</sup> І. Франко, Наша белетристика, «Житє і слово», 1896, т. V, стор. 34.

тичними та гуманістичними напрямками<sup>1</sup>. На думку Франка, світогляд письменника, ідейна спрямованість його творчості повинні бути зв'язані з революційно-визвольною та ідейною боротьбою у суспільстві. З цього випливало і високе призначення письменника, як слуги народу, поставало питання про його особисті високі моральні якості. Письменник повинен бути проводирем народу, безстрашним у боротьбі з ворогами. В одному з віршів Франко говорив про етичний ідеал письменника, вірного захисника народних інтересів:

Не в тім, співаче, сила слова твоєго,  
Щоб ти раз в раз мок в сльозах, кне у горю.  
Ні, щоб сміявся, чи є чи не є з чого.  
Ти будь кержманч наш в бурливім морю,  
Щоб в тобі бачив люд привідия свого  
І все чув добре слово в добру пору<sup>2</sup>.

Франко цілком правильно вважав, що сам письменник має бути зразком чесності, сумлінності, щирості, його класова позиція повинна бути чітко визначеною, а в його творах має відчуватись гаряча кров, біль серця. Тільки такі твори можуть пробудити читача до боротьби або змусити його замислитись. Взірцем для Франка була велика російська література, в якій найповніше відбивались потреби часу, прагнення і надії народу. Письменник писав з цього приводу: «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених»<sup>3</sup>.

Наприкінці XIX ст. Франко виступив з закликом до письменників демократичного напрямку: тісніше зв'язати свою творчість з життям народу. Саме в цей час, в період посилення визвольної боротьби трудящих, українські буржуазно-націоналістичні письменники активізують свою діяльність, намагаються відвести літературу від життя народу в бік містики і еротики.

Пошлемось хоч би на характеристику Франком буржу-

<sup>1</sup> Див. І. Франко, Наша белетристика, «Житє і слово», т. V, 1896, стор. 34.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. X, стор. 72.

<sup>3</sup> І. Франко, Літературно-критичні статті, стор. 36. Підкреслення Франка.



азного театру. Письменник вказував, що буржуазний театр за своїм призначенням служить зіпсованим смакам експлуататорських класів, є «службою порнографії та школою утонченої, а то і зовсім брутальної розпусти»<sup>1</sup>.

В іншому місці Франко цілком вірно зауважував, що репертуар буржуазного театру визначався не тільки низькими смаками реакційної частини суспільства, а й відкрито політикою урядових кіл, які боялись випустити на сцену п'єси з соціально загостреним змістом. «...Я певнісінький, — писав Франко в 1892 р., — що ще й нині наша власть політична не пустила б на сцену ані одної штуки, котра би серйозно зображувала перший-ліпший епізод тої боротьби»<sup>2</sup>. Не дивно, відзначав письменник, що в той же час «цензура залюбки пропускала найплохіші і найпаскудніші водевілі, де пахло горілкою, брудною лайкою та явною деморалізацією»<sup>3</sup>.

На думку Франка, театр має величезне значення у вихованні в людей високих моральних почуттів. Але головне його завдання (тісно пов'язане і з виховною стороною) це всебічне, глибоке зображення дійсності. А таке зображення не може не привести до революційних висновків. В уже цитованій статті «Наш театр» письменник пише з цього приводу: «Театр, котрий піддає прилюдній критиці тільки деякі дрібненькі явища, осмішує або клеймує тільки деякі невеличкі, покутні хиби, а лишає на боці, промовчує або покриває брехнею головні, основні недолуги суспільності, той театр ніколи не стане вповні національним, не буде школою життя, або буде злою школою»<sup>4</sup>.

Ми навели лише окремі висловлювання Франка про значення правдивого відображення життя на сцені. Вони мають безпосереднє відношення до поглядів письменника на мораль і виховання.

Вже згадувалось про боротьбу Франка проти декадентства і естетства в літературі і мистецтві. Письменник вважав «суб'єктивний містицизм» символістів і декадентів, ознакою занепаду сучасної йому буржуазної літератури, в тому числі і української. Він глибоко розкрив соціальні корені цього занепаду, вказав на залежність декадентства

<sup>1</sup> ЛНВ, 1905, т. XXIX, кн 2, стор. 130.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XVI, стор. 180.

<sup>3</sup> І. Франко, Нариси українсько-руської літератури до 1890 р., Львів, 1890, стор. 271.

<sup>4</sup> І. Франко, Твори, т. XVI, стор. 179.



від кризи ідеології буржуазного суспільства, що у великій мірі пояснювалась боязню, невпевненістю пануючих класів у майбутньому.

Письменник гостро критикував намагання декадентів створити мистецтво тільки для «вибраних». Щодо цього характерним є викриття ним у 1907 р. декадентського маніфесту «Молодої музи», підписаного О. Луцьким.

Франко завжди пам'ятав про високе суспільне призначення літератури. Критикуючи поета-декадента М. Вороного за його реакційні, антинародні погляди на мистецтво, зокрема поезію, Франко писав у поемі «Лісова ідилія»:

Ні, друже мій, не та година!  
Сучасна пісня — не перина,  
Не гошпитальне лежання, —  
Вона вся пристрасть і бажання,

І вся огонь, і вся тривога,  
Вся боротьба і вся дорога,  
Шукання, дослід і погоні  
До мет, що мчать по небосклоні<sup>1</sup>.

Письменник викриває реакційну проповідь безідейності літератури. Про сучасних йому поетів, які «силкуються бути безідейними, щоби, мовляв, служити штуці для самої штуки», Франко писав: «Не маючи або не хочючи мати ніяких живих людських інтересів, бажаючи бутимто стояти поза буденною боротьбою верстов, змагань і ідеалів, на вершинах чистої краси, вони закривають тим перед очима публіки або своє нерозуміння життя, або свій цинічний індиферентизм»<sup>2</sup>.

Звичайно, боротьба Франка проти «теорії» «мистецтво для мистецтва», виступи письменника проти модерністів і символістів всякого роду — самостійна велика тема для дослідження. Але в зв'язку з етичними поглядами письменника треба підкреслити, що, виступаючи проти декадентів, Франко протиставляв їм своє розуміння ролі літератури в суспільному житті, а це в значній мірі було зв'язане з потребою виховання у трудящих революційного протесту проти буржуазно-поміщицького гніту.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XI, стор. 239.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XVII, стор. 255.

## Проблема праці в світлі етичних поглядів І. Франка

І. Франко, як уже вказувалось, вважав, що виховання у людей високих моральних принципів якнайтісніше зв'язане з виробничою діяльністю, з суспільно корисною працею. Праця, на думку письменника, не тільки «неодмінна умова існування і розвитку людства», не тільки виробничий процес взагалі. Суспільно корисна праця включає в себе і дії, спрямовані на визволення народу від експлуатації.

Правильно вказуючи на те, що суспільно корисна праця є важливою передумовою поліпшення добробуту суспільства, окремих людей, Франко, як продовжувач традицій Т. Шевченка, перший в українській літературі останньої чверті XIX ст. на повний голос заговорив про велику перетворюючу силу праці в суспільному житті. Цю проблему письменник ставить в зв'язку з посиленням народно-визвольної боротьби на Україні і в Галичині в кінці XIX і на початку XX ст. Разом з цим Франко висуває питання про життєдайну силу праці, як джерела високої моралі і щастя людини.

Відомо, що в українській літературі письменники буржуазно-націоналістичного напрямку (Куліш, Гринченко, Кониський та ін.), якщо і торкались проблеми праці в житті суспільства, не зв'язували її з революційними перетвореннями; вони в рожевих фарбах змальовували тяжку селянську працю. М. Коцюбинський в свій час відзначив принципіальну різницю в зображенні села і селянської праці Франком і письменниками ліберально-націоналістичного напрямку. «Село цікавить його (Франка. — *О. Л.*), — писав М. Коцюбинський, — не з етнографічного боку, як попередніх письменників, він не ідеалізує сільського життя. Його інтересують соціальні й економічні сторони того життя, гніт, страждання і всяка кривда. Наскрізь гуманний, чоловічний — Франко оддає своє серце і всі свої симпатії тим, хто «в поті чола» добуває хліб не тільки собі, але й другим, тим, що самі не роблять»<sup>1</sup>.

З двох сторін розглядав Франко характер праці в суспільстві. По-перше, він вважав, що праця має відбува-

<sup>1</sup> М. Коцюбинський, Твори в трьох томах, т. III, стор. 36—37.

тись в інтересах більшості людей, тобто в інтересах трудящих. Цим підкреслювалось, що етична сторона праці має соціальний зміст. У суспільно корисній праці людина знаходить найбільше вдовolenня, радість, утіху для життя. В одному з віршів Франко говорить:

Суспільна праця довга, утяжлива,  
зате ж плідна, та головно — вона  
одна лиш може запевнить без дива  
життя людини, бо вона одна  
всіх сил, всіх дум, чуття, стремлень людини  
жадає, їх вичерпує до дня<sup>1</sup>.

На думку Франка, не всяка праця є суспільно корисною. Письменник відзначає, що саме пануючим класам вигідно поширювати легенду про те, нібито в суспільстві працюють «всі для всіх». Франко справедливо вказував на класові корені такої легенди. Капіталісти та їх ідеологи «стараються таким чином довести, що немає на світі жодного «робітничого питання», бо немає окремого класу робітників»<sup>2</sup>. Франко висловлює тверду впевненість в тому, що народ нелегко «зловить на таке базікання».

Зауваження письменника про намагання буржуазії прирівняти свою «працю» до праці робітників не втратило своєї сили і в наш час. І тепер ідеологи капіталізму намагаються перекопати робітничий клас в тому, що буржуазія, маючи досвід адміністративно-господарського управління, є незамінною силою в суспільстві. Мета такої «теорії» ясна: вселити в свідомість трудящих ідею про те, що існуючі відносини між пролетаріатом і буржуазією є цілком природними, обов'язковими на всі часи.

По-друге, Франко підкреслив і іншу етичну сторону трудової діяльності: людина сама змінюється під впливом певних форм суспільно корисної праці. Письменник співає справжній гімн праці, яка не тільки «світ перероджує», а й перероджує і саму людину.

У вірші «Як те залізо з силою дивною» (1880 р.) Франко писав:

Лиш праця ржу зотре, що грудь з'їдає,  
Чуття живе, неткнуте заховає,  
Непрсихаючу нору живить.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XI, стор. 152.

<sup>2</sup> І. Франко, Про працю, цит. за кн: М. С. Возняк, З життя і творчості Івана Франка, стор. 71.



Лиш в праці мужа виробляєсь сила,  
Лиш праця світ таким, як є, створила,  
Лиш в праці варто і для праці жить<sup>1</sup>.

Вивчення письменником творів К. Маркса і Ф. Енгельса допомогло йому правильно зрозуміти виняткове значення суспільного характеру праці в умовах капіталізму для торжества майбутнього, соціалістичного ладу. Вітаючи соціалістичний принцип «суспільна праця і суспільна власність», Франко вірно вважав, що тільки з перемогою соціалізму стане можливою вільна праця вільних від експлуатації громадян.

На думку Франка, і при соціалізмі праця буде необхідною умовою життя людей. Але межі застосування людиною своїх здібностей в трудовому процесі безмірно розсунуться. Людина, говорить письменник, матиме можливість використовувати вільний час не на здобування шматка хліба (як це має місце при капіталізмі), а на зайняття громадською діяльністю, прилучення до досягнень цивілізації. Тільки в майбутньому, соціалістичному суспільстві можливе повне злиття громадських і особистих інтересів. «...Народи тільки тоді зможуть досягти щастя і волі, — писав Франко, — коли всі будуть освіченими працівниками, тобто коли кожний буде найвсестороннішим розвинений, наскільки це можливо, і коли кожний зможе використовувати свої сили для добра загального і особистого»<sup>2</sup>.



Близьке до історичного матеріалізму розуміння Франком моралі виразно проявилось в його поглядах на характер сімейно-побутових відносин у суспільстві. Письменник правильно підходив до цієї важливої проблеми. У своїх поглядах він не відривав людини від навколишнього середовища, від конкретних історичних умов. На думку Франка, сам характер сімейно-побутових відносин (їх міцність чи нетривкість, становище жінки в сім'ї, взаємовідносини між батьками і дітьми, обов'язки батьків і т. д.) залежить від соціально-економічних умов тієї чи іншої історичної епохи.

Особливо яскраво виявляються погляди Франка на

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. X, стор. 143.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 26.

сім'ю в критиці Шептицького, який з відверто ідеалістичних позицій намагався пояснити суть сімейних відносин. Митрополит Шептицький твердив, що зміцнення сім'ї згідно з християнською мораллю і буржуазним принципом «священної власності» дає можливість вилікувати суспільство від усіх «соціальних болячок».

Франко цілком правильно зауважив, що Шептицький, видаючи сім'ю за природний «одвічно існуючий елемент суспільства», навмисне проходить повз ті зміни, яких зазнали сімейні відносини за всю історію людства. Таким прийомом Шептицький намагався переконати своїх читачів у міцності і непорушності етичних норм буржуазної сім'ї. «...Автор, — писав Франко про розумування Шептицького, — мабуть, і не підозріває, що поняття «родина», «сім'я» в різних часах і у різних народів містило в собі зовсім не однакові форми співжиття людей»<sup>1</sup>.

Критикуючи Шептицького, письменник відзначає, що сім'я і сімейні відносини на протязі віків зазнавали і зазнають безперервної еволюції, зв'язаної з загальною еволюцією людського суспільства. Характер сімейних відносин не просто «самий природний і самий первісний елемент», як це твердить Шептицький, а результат соціальних умов життя людей. Тому, зауважує Франко, «сім'я римська, основана на силі батьків, зовсім не те, що сім'я грецька, семітська, або сім'я первісних народів, основана на родовім принципі, не те, що сучасна європейська сім'я, основана на праці або капіталі»<sup>2</sup>. З цього зауваження видно, що знайомство письменника з працею Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» благотворно позначилось на його розумінні проблеми еволюції сімейних відносин.

У буржуазній сім'ї Франко справедливо вбачав юридичну фікцію. За його словами, капіталізм як система підкопує основи сім'ї, розширює проституцію, викидає мільйони жінок в ряди пролетаріату. Капіталізм, вказував письменник, породжує проституцію в масовому масштабі, а буржуазія отрує своєю аморальністю і здорову частину суспільства. Моногамна сім'я в середовищі буржуазії існує тільки як виняток. Смішними є розглагольствования Шептицького про зміцнення сім'ї як «основи

<sup>1</sup> І. Франко, Проти Ватікану, стор. 130.

<sup>2</sup> Там же.

соціального порядку», як «божественного начала», в той час, коли народ зазнає нестерпне капіталістичне гноблення. Абстрактні схоластичні проповіді «духовних пастирів» про сім'ю зустрічали з боку простого народу зрозумілу байдужість.

Як продовжувач традицій російських революційних демократів і Т. Г. Шевченка І. Франко виступив гарячим поборником рівноправності жінки в суспільстві. Відомо, що письменники буржуазно-націоналістичного напрямку по суті виправдували у своїх творах принижене становище жінки. Якщо ж інколи і були боязкі спроби зобразити прагнення жінки до рівноправності, то вони не виходили за межі сімейних відносин. Питання про широкую участь жінки в громадському житті навіть не ставилось цими письменниками. Інакше підходив до цього питання Франко. «...Я признаю для женщин, — писав він у листі до О. Рошкевич, — право і обов'язок зовсім рівного розвою і становища в суспільстві як і для мужчины»<sup>1</sup>.

У свій час Франко відзначив надзвичайно велику роль виступу Т. Шевченка на захист прав жінки-кріпачки. Аналізуючи поему «Наймичка», письменник підкреслив, що вона написана під живим враженням від страшного економічного і морального пригноблення жінки. Він вказав, що Шевченко «крізь призму святості сім'ї дивиться на пороки передреформеного російського суспільства», протиставлячи, таким чином, моральні якості жінки-кріпачки згубній моралі поміщицького класу<sup>2</sup>. У ряді художніх творів (драма «Украдене щастя», поема «Сурка», оповідання «Ріпник» та ін.) Франко слідом за Шевченком створює реалістичні образи простих селянських жінок, людей високої моральної чистоти, глибоких людських почуттів.

У повісті «Перехресні стежки» Франко, реалістично відтворюючи класову боротьбу в Галичині в кінці XIX ст., малює образ безправної жінки в буржуазному суспільстві. Незважаючи на страшну дійсність, героїня твору Регіна не втрачає кращих людських якостей; вона — благородна людина, здатна в ім'я великого почуття на героїчні вчинки.

Тільки в майбутньому, соціалістичному суспільстві, на думку письменника, будуть створені всі умови для пов-

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XX, стор. 46.

<sup>2</sup> Див. І. Франко, Твори, т. XVII, стор. 116.



ного розкріпачення людини, в тому числі і жінки. Ліквідація насамперед економічної і правової залежності знищить причини нерівноправних відносин в сім'ї, характерних для капіталістичного суспільства. «Родина, основана не на інтересі, а на особистій любові і прихильності, увільнена від теперішнього гніту економічного..., — писав Франко про сім'ю соціалістичного суспільства, — стане для людей не тягарем, не джерелом грижі і негоди, а покріплення по трудах і прикрасою життя»<sup>1</sup>.

Письменник у своїх творах (особливо в чудових ліричних віршах) приділив велике місце зображенню чистого любовного почуття. Він вважав, що любов, як одно з найбільш високих людських почуттів, підносить моральні сили людини. Франко розумів, що тільки в майбутньому суспільстві це почуття не залежатиме від класових інтересів і матеріального фактора. Про це він пише, наприклад, у листі до О. Рощкевич від 20 вересня 1878 р., в якому рішуче відстоює рівноправність чоловіка і жінки в сім'ї. На його думку, сім'я повинна будуватись на глибокому почутті, щоб любов «не щезла за першим ліпшим прозаїчним, щоденним випадком». Звичайно, це не значить, що сім'я, основана на глибокому і сильному почутті, може бути створена без врахування спільності ідейних інтересів. Навпаки, Франко підкреслював, що така спільність є необхідною умовою міцної і рівноправної сім'ї. Для великої любові, писав він, необхідна висока, гуманна і чесна мета, «за котру б то подружжя боролося спільною силою весь вік; тога боротьба одна може вічно піддержувати їх любов, бо люблячи свою спільну ціль, мимоволі любиться і ціниться кожного, хто йде до тої самої цілі»<sup>2</sup>.

Під високою і гуманною метою великий письменник розумів служіння інтересам народу. Він вважав, що саме така мета сильніше всього зближує людей і закріплює у них почуття особистої приязні і поваги. В зв'язку з цим заслуговує на увагу винятково висока оцінка Франком роману М. Г. Чернишевського «Що робити?». Повністю солідаризуючись з великим російським революційним демократом, Франко підкреслював, що тільки ідейна близькість може бути запорукою справжнього сімейного щастя, тільки спільна праця на благо народу може принести людям велике моральне задоволення.

<sup>1</sup> І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 111.

<sup>2</sup> І. Франко, Твори, т. XX, стор. 45.

Отже, етичні погляди великого українського письменника, що становлять складову частину його революційно-демократичного світогляду, були кроком вперед в історії передової суспільної думки домарксистського періоду. Розуміння Франком соціальної і класової суті моралі, а також етичної сторони суспільно корисної праці, правильний підхід до проблеми сімейно-побутових відносин у суспільстві свідчать про те, що етичні погляди письменника, як і весь його світогляд, зазнали значного впливу пролетарської, марксистської ідеології. Глибокі думки Франка про мораль, вірне вирішення окремих важливих проблем моралі мають не тільки пізнавальне значення, вони являють безсумнівний інтерес і для нашого соціалістичного суспільства.

Підсумовуючи все сказане вище, можна зробити висновок: у поглядах на загальні закономірності суспільного розвитку, на історичний процес в цілому Іван Франко підходить до історичного матеріалізму. Український мислитель щільно підійшов до розуміння того, що матеріальні фактори рухають суспільний розвиток, він показав залежність ідеологічних явищ від матеріальних умов життя людей і вірно розумів історію як закономірний процес.

Франко вірно вказував на об'єктивний, закономірний характер класової боротьби. В активності народних мас він побачив вирішальну силу суспільного розвитку. Висуваючи на перший план у визвольному русі соціальну проблему, Франко, незважаючи на деякі вагання, кінець кінцем приходив до висновку, що корінні соціальні питання можна розв'язати лише шляхом революції. Правда, він так і не зміг зрозуміти характеру і рушійних сил демократичної революції в епоху імперіалізму.

Спираючись на окремі праці Маркса і Енгельса, Франко зазначав, що історію народних мас не можна відділяти від економічної і політичної історії, від історії науки і промисловості, тому що саме народ є творцем всіх матеріальних і духовних багатств.

Франко зрозумів, що експлуаторські класи навмисне роздувають національні суперечності, щоб відвернути трудящі маси від гострих соціальних проблем. Важко переоцінити боротьбу Франка проти ідеології українського буржуазного націоналізму, проти пангерманізму, поль-



ського і російського шовінізму в період зростання економічної і політичної сили буржуазії на Україні і в Галичині. Особливо великі заслуги письменника в боротьбі з українським націоналізмом. Гостра критика Франком буржуазно-націоналістичної «теорії» «єдиного потоку» розвитку української культури і «безбуржуазності» української нації йшла в руслі соціал-демократичної критики буржуазного націоналізму; письменник рішуче виступає проти активізації українських націоналістів на початку першої світової війни, засуджуючи створення контрреволюційного «Союзу визволення України».

Франко був палким поборником об'єднання революційних сил Росії і України. Хоч у нього і були окремі зриви в розв'язанні національного питання, письменник все ж приходив до переконання, що тільки успішна боротьба всіх пригноблених народів, в першу чергу проти соціального гніту, принесе свободу і національну незалежність українському народу. Історія підтвердила правильність цього переконання. Спільна боротьба всіх народів Росії на чолі з російським народом проти самодержавства і капіталізму принесла українському народу повне визволення від соціального і національного гноблення.

Великі заслуги Франка перед передовою суспільною думкою у викритті клерикально-поміщицької і буржуазної моралі, а також в постановці деяких етичних проблем, зв'язаних з завданням визвольного руху. Український мислитель чітко відмежовував реакційну мораль пануючих класів від високої моралі трудового народу. Він вказував на класові і соціальні корені моралі, вірно розумів залежність етичних норм різних соціальних груп людей від економічних і соціально-політичних умов життя суспільства, побачив об'єктивний характер формування тих чи інших моральних якостей людей. Це було кроком вперед у порівнянні з поглядами революційних демократів 60-х років. Критика Франком моралі пануючих класів була в той же час критикою гнилих суспільних і державних інститутів австро-угорської монархії. Моралі класу експлуататорів письменник протиставляв мораль трудящих мас; він вказував на те, що колективна праця і колективна боротьба трудящих з експлуататорами породжують і нові взаємовідносини між людьми, нову мораль. На етичні погляди Франка, на розуміння ним класової суті моралі, етичної сторони суспільної праці, а також





## ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ I. Погляди І. Франка на закономірності суспільного розвитку	10
Розділ II. І. Франко про вирішальну роль народних мас в історії	67
Розділ III. Погляди І. Франка на національне питання	90
Розділ IV. Етичні погляди І. Франка	121

Александр Акимович Лысенко  
Социологические взгляды Ивана Франко  
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради  
Інституту філософії Академії наук УРСР*

Редактор видавництва Ш. І. Вайнштейн  
Технічний редактор В. П. Кузь Коректор А. М. Протодьяконова

БФ 15056. Зам. 1896. Вид. № 151. Тираж 1500. Формат паперу 84×108<sup>1/2</sup>/<sub>32</sub>.  
Друкарськ. аркушів 7,99. Обл.-видавн. аркушів 8,42. Паперових аркушів 2,44.  
Підписано до друку 11. IX 1958 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 2.

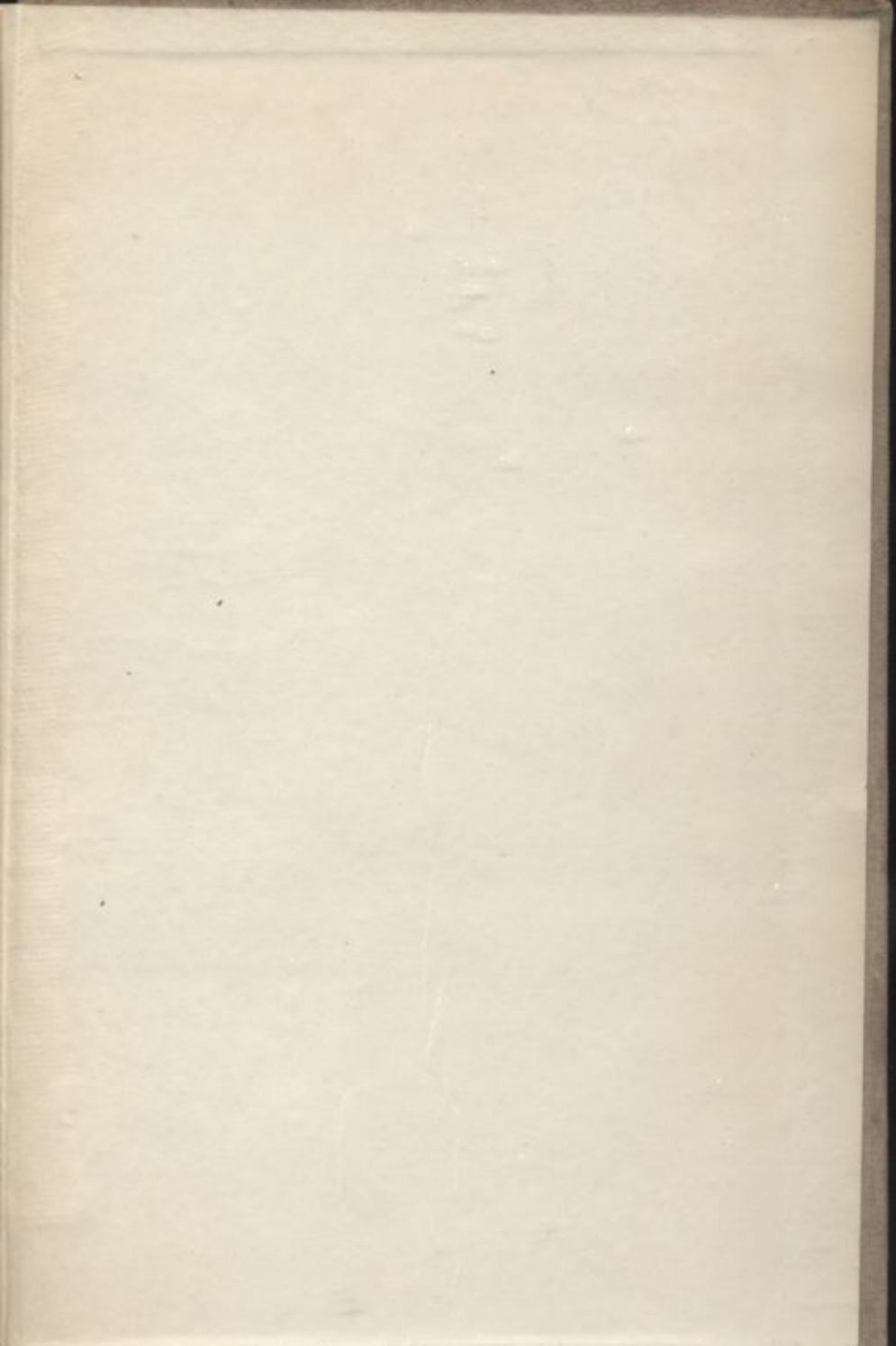
ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
8	20 зн.	М. Греняка, В. Сахарова, В. Калиниченка).	М. Третьяка, В. Сахарова, В. Калініченка).
25	4 зв.	XX ст.	XX ст.)
27	9 зн.	поступовості	поступальності
61	13 зв.	Калиниченка	Калініченка

67







~~5-106-76~~

57 kon.